

Voorbeeldige proefschriften

Onder redactie van
Joseph Fleuren
Tetty Havinga

2^e editie

Commissie voor het promovendibeleid
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Radboud Universiteit Nijmegen
2012

Inhoud

Inleiding	5
Steven Bartels T.H.D. Struycken, <i>De numerus clausus in het goederenrecht</i> , Deventer: Kluwer 2007	9
Joseph Fleuren J.B. Mus, <i>Verdragsconflicten voor de Nederlandse rechter</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996	11
Janneke Gerards A.C. Buyse, <i>Post-Conflict Housing Restitution. The European human rights perspective, with a case study on Bosnia and Herzegovina</i> , Antwerpen: Intersentia 2008	15
Kees Groenendijk E.J.M. Heijs, <i>Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992</i> , Amsterdam: Het Spinhuis 1995	21
Elspeth Guild E.R. Brouwer, <i>Digital Borders and Real Rights. Effective remedies for third-country nationals in the Schengen Information System</i> , Leiden: Nijhoff 2008	25
Tetty Havinga N. Doornbos, <i>Op verhaal komen. Institutionele communicatie in de asielprocedure</i> , Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006	29
Bas Kortmann J.B. Spath, <i>Zaaksvervangning</i> , Deventer: Kluwer 2010	33
Thomas Mertens M. de Wilde, <i>Verwantschap in extremen. Politieke theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt</i> , Amsterdam: Vossiuspers 2008	35

Gerard Meussen H. van den Broek, <i>Cross-Border mergers within the EU. Proposals to Remove the Remaining Tax Obstacles</i> , Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2012	37
Raymond Schlössels J.M.H.F. Teunissen, <i>Het burgerlijk kled van de staat. Beschouwingen over de tweewegenleer</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996	41
Carla Sieburgh P. Scholten, <i>Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad</i> , Amsterdam: Scheltema en Holkema 1899	47
Hans den Tonkelaar J.J.J. Sillen, <i>Rechtsgevolgen van toetsing van wetgeving. Een vergelijkend onderzoek naar het Amerikaanse, Duitse en Nederlandse recht</i> , Deventer: Kluwer 2010	49
Henri de Waele J.M. Prinssen, <i>Doorwerking van Europees recht. De verhouding tussen directe werking, conforme interpretatie en overheidsaansprakelijkheid</i> , Deventer: Kluwer 2004	55
Index op alle genoemde 'voorbeeldige' proefschriften	59

Inleiding

Goed voorbeeld doet goed volgen. Proefschriften zijn geen uitzondering op deze wijsheid. Iedere promovendus neemt geregeld een al voltooid proefschrift ter hand om inspiratie op te doen. Hoe heeft een ander zijn vraagstelling uitgewerkt, zijn onderwerp afgebakend, zijn onderzoeksmethode gekozen, zijn boek opgebouwd? Deze bundel wil promovendi van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit die met deze en andere vragen worstelen behulpzaam zijn door een aantal proefschriften die tot voorbeeld kunnen strekken, onder hun aandacht te brengen. De 'methode' die wij hebben gevolgd is eenvoudig. Wij hebben enkele (oud-)hoogleraren en andere gepromoveerde medewerkers van de faculteit gevraagd om voor een dissertatie naar keuze uit te leggen waarom zij dit proefschrift goed of inspirerend vinden en in welk opzicht dit proefschrift een voorbeeld kan zijn voor andere onderzoekers. Omdat de meesten natuurlijk over verschillende proefschriften enthousiast zijn, hebben wij hen verzocht nog enkele andere titels te noemen en deze vermeldingen kort te motiveren.

De bijdragen die dit heeft opgeleverd, vormen een kleurrijk palet. Sommigen hebben hun bespreking verrijkt met een explicitering van de criteria waaraan naar hun oordeel een proefschrift moet voldoen (Groenendijk, De Waele), anderen hebben een enkel aspect als een rode draad door hun bijdrage geregen, zoals de intellectuele moed van de onderzoeker (Guild), de vorm van het proefschrift (Mertens) of de schrijfstijl van de auteur (Den Tonkelaar). Deze bundel is geen canon van goede proefschriften of van vereisten voor een goed proefschrift. Wetenschap laat zich nu eenmaal niet in een keurslijf persen. Toch blijkt bij lezing van de verschillende bijdragen dat een aantal elementen regelmatig terugkeert.

Helder

Een rode draad die door de hele bundel loopt, is dat een proefschrift helder moet zin. Dit geldt voor alle facetten van de dissertatie: de probleemstelling, explicitering van uitgangspunten, methode en methodologische beperkingen, de analyse, de structuur, de beantwoording van de onderzoeksvragen en de schrijfstijl. Al deze facetten moeten bovendien op elkaar betrokken zijn. 'In een proefschrift moet [...] een circulair verband bestaan tussen de delen en het geheel.' (Mertens)

Vernieuwend

Een dissertatie moet vernieuwend zijn: zij moet iets toevoegen aan bestaande kennis, theorieën of inzichten. Maar een proefschrift kan om heel veel verschillende redenen vernieuwend zijn: het doorpikken van een mythe (Fleuren) of het confronteren van de juridische regels met de werkelijkheid (Havinga); het gebruik van bronnen die tot nu toe onbenut zijn gelaten (Meus-

sen); het verwerken van empirisch onderzoek in een juridisch proefschrift (Meussen) of juist een rechtsdogmatische benadering van het probleem (Bartels); het geldend recht systematiseren (Schlössels, De Waele), rationeel reconstrueren (Fleuren) of diepgravend bekritisieren (Schlössels); het uitstijgen boven het geldend recht of het doen van vernieuwende voorstellen om het geldend te verbeteren (Meussen, Sieburgh); een bestaande theorie toepassen en deze aan de hand van de onderzoeksresultaten verbeteren of aanvullen (Gerards, Havinga).

Intellectuele moed

Verschiedende bijdragen getuigen van waardering voor intellectuele moed. Een promovendus moet de 'drive' en het lef hebben om lastige vragen onder ogen te zien en zo nodig onderzoeksvragen stellen waarvan de uitkomst onwelgevallig is (Guild, Gerards). Ook moet hij niet schromen om gemotiveerd standpunten in te nemen. Een goed onderbouwde theorie of stelling blijkt ook bij lezers die haar niet of niet zonder meer onderschrijven, waardering op te roepen (Bartels, Mertens, Schlössels), mits verwoord op een wijze die geen weerzin bij de lezer oproept (Schlössels). Dit laat onverlet dat de onderzoeker zich bewust moet blijven van het onderscheid tussen descriptieve en normatieve uitspraken (Gerards), wat in traditioneel-rechtswetenschappelijke geschriften vaak neerkomt op het onderscheid tussen het weergeven van het geldend recht en het doen van uitspraken over het wenselijke recht.

Verskillende disciplines

Ook blijkt uit de bundel een grote waardering voor proefschriften waarin verschillende perspectieven, disciplines of rechtsgebieden worden gecombineerd dan wel benut. Dit kan op diverse manieren gestalte krijgen: een combinatie van volkenrecht en staatsrecht (Fleuren); een combinatie van volkenrecht en Europees recht (De Waele); het bedrijven van interne of externe rechtsvergelijking (Kortmann, Meussen, Sieburgh), het verwerken van historische, rechtsfilosofische, rechtstheoretische, rechtssociologische of rechtseconomische inzichten dan wel het verwerken van de resultaten van interviews of empirisch onderzoek (Bartels, Fleuren, Gerards, Groenendijk, Havinga, Meussen, Schlössels, De Waele).

Geïntegreerde benadering

Een promovendus die rechtsvergelijkend onderzoek heeft gedaan, kan hiervan verslag doen door in hoofdstuk *x* te beschrijven hoe het onderwerp van studie is geregeld in land *y* en in een volgend hoofdstuk hoe het is geregeld in een ander land, etcetera. De promovendus kan zijn onderzoek van jurisprudentie of literatuur in het proefschrift verwerken door in chronologische volgorde verschillende rechterlijke uitspraken of verschillende rechtsgeleerde meningen te bespreken. Maar hij kan ook kiezen voor wat in verschillende bijdragen een geïntegreerde benadering wordt genoemd: de promovendus

analyseert in welke aspecten het onderwerp uiteenvalt en verwerkt per aspect het resultaat van zijn onderzoek (rechtsvergelijking, jurisprudentie, literatuur, enz.). Een geslaagde geïntegreerde benadering blijkt op veel waardering te kunnen rekenen (Kortmann, Sieburgh, De Waele, zie ook Gerards).

Maatschappelijke relevantie?

Verscheidene auteurs zien het als een pluspunt indien een proefschrift niet alleen wetenschappelijk goed in elkaar zit, maar bovendien van belang is voor de praktijk, bijvoorbeeld voor advocaten, rechters, politici en wetgevingsjuristen (o.a. Groenendijk, Guild, Havinga, Kortmann, Meussen). Voor een proeve in wetenschappelijke bekwaamheid is maatschappelijke relevantie echter geen vereiste (Groenendijk). Bovendien is maatschappelijke relevantie tijdgebonden: wie wil dat zijn proefschrift ook praktisch nut heeft, moet bedenken welke thema's of invalshoeken ook tegen de tijd dat zijn boek af is, nog belangwekkend zijn (Groenendijk).

Omvang

Wij weten niet of een promotor of een manuscriptcommissie tegenwoordig nog genoeg zal nemen met een proefschrift dat in druk rond de honderd bladzijden beslaat, maar het valt op dat enkele auteurs er uitdrukkelijk voor hebben gekozen om een dissertatie van een dergelijke bescheiden omvang onder de aandacht van de lezer te brengen (Fleuren, De Waele). Een dissertatie waarin een origineel inzicht wordt uitgewerkt en onderbouwd, wordt er niet per se beter van als daar – om haar niet al te dun te laten uitvallen – een deel of hoofdstuk aan wordt toegevoegd (Bartels). In ieder geval lijkt de algemene teneur van de bijdragen te zijn dat kwaliteit belangrijker is dan kwantiteit. Wanneer een proefschrift erg omvangrijk is, dan moet daar een zéér goede reden voor zijn (vgl. de bijdrage van Bartels); anders zien de meesten de omvang al gauw als een minpuntje (o.a. Groenendijk, Havinga, Kortmann, Meussen). Een goede dissertatie van 200 tot 250 bladzijden blijkt in het algemeen op meer waardering te kunnen rekenen dan een goede dissertatie van 450 bladzijden.

Het bovenstaande is slechts een selectie uit de punten die in deze bundel naar voren komen. De lezer kan het beste de verschillende bijdragen door nemen en zo nu en dan een van de besproken of aangestipte proefschriften ter hand nemen. Vergeet daarbij vooral niet dat ieder proefschrift het product is van een worsteling, 'die je niet meer afleest aan het – na heel veel wegstrepen – gepresenteerde eindresultaat' (Groenendijk).

Joseph Fleuren
Tetty Havinga

T.H.D. Struycken, *De numerus clausus in het goederenrecht*, serie Onderneming & Recht deel 37, Deventer: Kluwer 2007, XIX+870 p. (Dissertatie Nijmegen)

Steven Bartels

Het proefschrift van Teun Struycken jr. verdient het om in deze bundel 'voorbeeldige proefschriften' te worden opgenomen, vanwege zijn rijkdom. Het is een rechtshistorisch, rechtspolitek, rechtsvergelijkend en rechtstheoretisch boek, met scherpe meningen, diepgaande analyses, verrassende vragen. Ik ben nauw bij de totstandkoming betrokken geweest, maar ontdek er nog steeds nieuwe dingen in. Bas Kortmann noemt dit proefschrift, elders in deze bundel, terecht 'heel mooi maar veel te dik'. Is het te dik? Als het aan de auteur had gelegen, zou de omvang nog verdubbeld zijn. Er was al veel materiaal geschreven dat uiteindelijk het boek niet heeft gehaald. Het boek had gemakkelijk 'nog dikker' kunnen zijn.

Wat het boek vooral mooi maakt, naast de veelheid aan invalshoeken, is dat het de systematiek van het goederenrecht op een fantastische wijze in kaart brengt tegen de achtergrond van het gehele vermogensrecht, maar ook in relatie tot het faillissementsrecht en het internationaal privaatrecht (IPR). Als je nadenkt over fundamentele vragen van goederenrechtelijke aard ontdek je eigenlijk niet aan het bestuderen van het proefschrift van Struycken. Dat betekent niet dat ik alle standpunten die erin worden verdedigd tot de mijne maak, maar wel dat ik steeds mijn eigen standpunt slijp aan de opvattingen van Struycken en niet zelden ook bijstel naar aanleiding van lezing ervan.

Is het een 'voorbeeldig' proefschrift? Absoluut niet, als daarmee bedoeld wordt dat promovendi die aan het begin staan van het schrijven van een proefschrift, dit proefschrift 'tot voorbeeld' zouden moeten nemen. Het is 'te dik', zegt Kortmann. Maar hij bedoelt te zeggen: de vraagstelling en methode is te omvangrijk, te ruim gekozen. De kans op het succesvol voltooiën van een boek met de ambitie die Struycken had, is klein. We hebben het dan nog niet eens over de termijn waarbinnen zo'n proefschrift geschreven kan worden. Struycken deed er, meen ik, een jaar of veertien over, van begin tot eind. Uiteraard werd hij in de tussentijd door van alles en nog wat afgeleid, maar in gedachten werkte hij steeds aan zijn ideeën.

Er zijn nog wel meer kritische kanttekeningen te maken bij het proefschrift van Struycken. Wie het uit heeft, zal vermoedelijk een beetje duizelig zijn van al hetgeen hij/zij tot zich heeft genomen en toch met de vraag blijven zitten: 'is dit alles?'. Wat moeten we er nu mee, met deze wijsheid? Het antwoord is: gebruiken bij gedachtevorming.

Andere proefschriften die, om verschillende redenen, zeer de moeite waard zijn:

L. Groefsema, *Bevoegd beschikken over andermans recht*, Deventer: Kluwer 1993, XV+191 p.

(Dissertatie Groningen)

Een heel 'dun' proefschrift, dat nog dunner had moeten zijn. Ik noem dit proefschrift omdat er één 'simpel' idee aan ten grondslag ligt. Het leest als een soort 'ei van Columbus'. Je kunt je na lezing eigenlijk nauwelijks voorstellen dat niemand dit eerder heeft bedacht: de executant verkoopt niet alleen in eigen naam, maar beschikt bevoegd over goederen van een ander. Wat Groefsema toevoegt, is dat hij verdedigt dat beschikkingsbevoegdheid ook kan worden 'verleend' door de rechthebbende aan een ander door middel van een contract. Deze gedachte zal door iedereen die zich heeft beziggehouden met het leerstuk van middellijke vertegenwoordiging worden herkend als de 'benadering van Groefsema'. De Hoge Raad heeft in januari 2011 deze opvatting omarmd. Ik zei dat het proefschrift dunner had moeten zijn. In het tweede deel van zijn proefschrift past Groefsema zijn gedachte over het bevoegd beschikken toe op het leerstuk 'doorwerking van exonerationbedingen naar derden'. Dat deel levert wat mij betreft geen bruikbare nieuwe ideeën op. Het kwam op mij over als een 'overspanning' van zijn basisidee.

A.J. van der Lely, *Levering van roerende zaken door middel van een zakenrechtelijk waardepapier*, Deventer: Kluwer 1996.

(Dissertatie RU Groningen)

Inclusief de samenvattende slotbeschouwing heeft dit proefschrift een omvang van 155 pagina's. Het is een dogmatische beschouwing over een lastig zakenrechtelijk fenomeen, dat in de praktijk een belangrijke rol speelt. Duidelijke opvattingen, mooie klassieke beschouwingen en een mooie stelling 10: 'Het beste onderwijs voor de aio is onderwijs door de aio.' Van dit soort boeken zie ik er graag veel verschijnen in Nijmegen.

**J.B. Mus, *Verdragsconflicten voor de Nederlandse rechter*. Zwolle:
W.E.J. Tjeenk Willink 1996, XII+242 p.
(Dissertatie Utrecht)**

Joseph Fleuren

De dissertatie van Mus gaat over gevallen waarin twee verschillende verdragen van toepassing zijn en tot onderling onverenigbare uitkomsten leiden. Denk bijvoorbeeld aan de situatie dat Nederland op grond van een uitleveringsverdrag verplicht is een beschuldigde uit te leveren, maar deze het risico loopt in de staat die om uitlevering heeft verzocht, gemarteld te worden of de doodstraf te krijgen. Dan zal naleving van dit verdrag in strijd komen met een ander verdrag, zoals het EVRM. Art. 3 EVRM verbiedt foltering en art. 1 Zesde Protocol EVRM verbiedt de doodstraf. Deze bepalingen worden door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens zó uitgelegd dat een verdragsstaat niet mag meewerken aan een uitlevering als de betrokkene daardoor bloot komt te staan aan foltering of de doodstraf.

Wat ik met name aantrekkelijk vind aan het proefschrift van Mus, is dat het bestaat uit een volkenrechtelijk gedeelte en een nationaalrechtelijk gedeelte die naadloos op elkaar aansluiten. Daardoor is het tegelijkertijd een studie op het terrein van het internationaal publiekrecht en op het terrein van het Nederlands constitutioneel recht. De auteur onderzoekt namelijk in hoeverre het volkenrecht regels bevat over voorrang in het geval twee verdragen tot verschillende uitkomsten leiden en hoe deze regels moeten worden uitgelegd. Vervolgens analyseert hij de toepassing van deze voorrangsregels door de Nederlandse rechter en onderzoekt hij hoe de rechter omgaat en om zou moeten gaan met verdragsconflicten die volkenrechtelijk onoplosbaar zijn, dat wil zeggen waarvoor het volkenrecht geen voorrangsregels kent. Dit alles verankert Mus stevig in het stelsel van doorwerking van het internationaal publiekrecht in de Nederlandse rechtsorde.

De volkenrechtelijke analyses in het proefschrift zijn uiteraard niet alleen voor Nederland van belang. De auteur heeft deze dan ook na zijn promotie verwerkt in een Engelstalig artikel in de *Netherlands International Law Review* (1998, p. 208-232). Het boek combineert theoretische diepgang met relevantie voor de rechtspraak en wordt dan ook tot op de dag van vandaag veel gebruikt en aangehaald. Let bij lezing van het boek bovendien op de fraaie manier waarop de auteur, soms haast terloops, aanhaakt bij rechtstheoretische literatuur (Kelsen, Hart) om begrippen en onderscheidingen die voor zijn studie van belang zijn, te verhelderen.

Ik noem nog drie andere voorbeeldige proefschriften:

K.M. Schönfeld, *Montesquieu en la bouche de la loi*, Leiden: New Rhine Publishers 1979, 98 p.

(Dissertatie Leiden)

In dit proefschrift van krap honderd (!) pagina's verwijst de auteur de opvatting dat Montesquieu de rechter zou hebben beschouwd als de spreekbuis van de wet, dus dat Montesquieu aan de wieg zou hebben gestaan van het legisme, naar het rijk der fabelen. In het eerste hoofdstuk wijst de auteur op een simpele paradox: hoe is onze veronderstelling dat Montesquieu een mechanische wetstoepassing door de rechter zou hebben bepleit, te rijmen met het feit dat Montesquieu zijn beschrijving van de machtenscheiding baseert op het constitutioneel recht van Engeland? Wij weten toch allemaal dat er uitgerekend in Engeland, met zijn Common Law-systeem, veel 'judge-made law' bestaat? Hierna begint een fascinerende zoektocht naar de 'werkelijke' Montesquieu. Het boek(je) kijkt zowel qua omvang als stijl volstrekt af van wat tegenwoordig in proefschriften gebruikelijk is. Ik kan lezing zéér aanbevelen. U zult een genoeglijke avond beleven, op het eind bevrijd zijn van een vooroordeel over Montesquieu en denken: zo kan een proefschrift er dus óók uitzien!

F.T. Groenewegen, *Wetsinterpretatie en rechtsvorming. Een rechtstheoretisch onderzoek naar wetsinterpretatie en rechtsvorming door de rechter in het bestuursrecht en het privaatrecht*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006, XII+234 p.

(Dissertatie Amsterdam UvA)

In dit proefschrift worden inzichten die ontleend zijn aan de filosofie en rechtstheorie gecombineerd met een degelijk jurisprudentieonderzoek naar de manier waarop de rechter de verschillende juridische interpretatiemethoden hanteert. Het boek is goed gestructureerd en zeer helder geschreven.

W.J.M. van Eysinga, *Proeve eener inleiding tot het Nederlandsch tractatenrecht*. 's-Gravenhage: Mouton 1906, VIII+192 p.

(Dissertatie Leiden)

Dit proefschrift is inmiddels meer dan honderd jaar oud, maar fascineert nog steeds. In minder dan 200 pagina's zet de auteur een (deel)discipline op de kaart, te weten het Nederlands verdragenrecht of, anders gezegd, het staatsrecht der buitenlandse betrekkingen. Het boek overstijgt het niveau van positiefrechtelijke beschrijving en analyse. Aan de hand van (wat wij zouden kunnen noemen) een rationele reconstructie van het geldend recht verdedigt de auteur de theorie dat verdragen gemeenschappelijke regelingen zijn van de verdragsstaten (vergelijkbaar met een gemeenschappelijke regeling van twee of meer openbare lichamen), die de onderdanen van deze staten binden en voorrang hebben op recht van nationale origine. Het boek is een hoogte-

punt in de monistische traditie, dat wil zeggen de traditie die het internationaal publiekrecht en het nationaal recht als één rechtsorde beschouwt.

**A.C. Buyse, *Post-Conflict Housing Restitution. The European human rights perspective, with a case study on Bosnia and Herzegovina*, Antwerpen: Intersentia 2008, 439 p.
(Dissertatie Leiden)**

Janneke Gerards

Het schrijven van een proefschrift op het terrein van de rechten van de mens (of op het terrein van de fundamentele rechten of de grondrechten) is lastig. Een wetenschappelijk werk behoort een zekere objectiviteit te tonen; de onderzoeker moet van afstand naar zijn onderzoeksobject kijken en moet er een kritische houding tegenover kunnen aannemen. Mensenrechten zijn echter vrijwel per definitie normatief, en het discours erover is vaak ideologisch geladen. Onderzoekers die zich met mensenrechten bezighouden, zijn meestal doordrongen van het bijzondere belang van de rechten die zij onderzoeken. Zij vinden dat mensenrechten tot op grote hoogte moeten worden beschermd en gegarandeerd. Op zichzelf is dat natuurlijk terecht, juist vanwege het erkend bijzondere belang van deze rechten. Deze mensenrechten 'bias' levert soms echter een zekere blindheid op voor institutionele of constitutionele vraagstukken en voor reële contextuele en maatschappelijke argumenten die pleiten voor een minder optimale garantie van het recht in kwestie. Wetenschappelijke onderzoekers die actief zijn op het terrein van de grond- en mensenrechten, moeten zich van dit risico van *bias* dan ook bewust zijn. Iedere promovendus die zich met dit terrein bezighoudt, moet aan zelfonderzoek doen. Welke normatieve en persoonlijke opvattingen over de rol en betekenis van het onderzoeksobject houdt hij erop na, en op welke manier en in welke mate kunnen die opvattingen een rol spelen in de gemaakte onderzoekskeuzen? Vervolgens moet hij de onderzoeksopzet en de argumentatie zo vorm geven dat het onderzoek controleerbaar wordt. Het moet voor anderen zichtbaar zijn welke uitgangspunten en perspectieven zijn gehanteerd bij analyses en kritieken. Zo'n explicitering van uitgangspunten kan bijvoorbeeld plaatsvinden door gemotiveerd te kiezen voor een theoretisch en normatief kader, en dat kader vervolgens consistent toe te passen in het gehele onderzoek.

Een expliciete en gemotiveerde keuze voor een normatief-theoretisch kader is zichtbaar in het voorbeeldige proefschrift van Antoine Buyse – *Post-Conflict Housing Restitution* – waarop hij in 2008 *cum laude* promoveerde. Het proefschrift gaat over de problematiek van de restitutie van huizen na gewapende conflicten. Veel moderne conflicten, bijvoorbeeld die op de Balkan, hebben etnische of religieuze haat als basis. Leden van (minderheids)groepen worden uit hun huizen verdreven en 'verplaatst', om tot 'etnisch zuivere' gebieden te komen. Als de wapens eenmaal zijn neergelegd en kan worden

gekeken naar herstel, blijkt het vaak nog niet zo gemakkelijk om vluchtelingen en ontheemden hun oorspronkelijke woningen weer terug te geven. Niet alleen wonen daar inmiddels vaak anderen, maar ook kan de etnische of religieuze haat zo diepgeworteld zijn dat teruggave geen praktisch realiseerbare optie is.

Het is moeilijk om in deze ingewikkelde problematiek 'recht' te doen. Er spelen mensenrechtelijke vragen (huisrecht, eigendomsrecht), maatschappelijke vraagstukken (ideologische verdeeldheid, etnische en religieuze haat, identiteitsvragen) en sociaaleconomische kwesties (het ontbreken van financiële middelen om oorspronkelijke bewoners te compenseren of te voorzien in alternatieve woonruimte). Een bijkomend probleem is dat nationale rechtssystemen vlak na een gewapend conflict niet meer goed op orde zijn, zodat het moeilijk is om oplossingen binnen het eigen rechtssysteem te vinden. Interventie van buitenaf, door het internationale recht en door internationale organisaties, wordt vaak gezien als een oplossing. Te betwijfelen is alleen of dat veel resultaat oplevert. Vooralsnog blijken veel staten in post-conflictsituaties immers erg met de problematiek te worstelen en worden oplossingen vaak niet gevonden. De vraag hoe de teruggaveproblematiek effectiever kan worden opgelost, is de centrale vraag die Buyse zich in zijn proefschrift stelt.

Het getuigt van lef om, zeker in een dergelijke ingewikkelde context, onderzoek te doen naar de *effectiviteit* van het recht. Effectiviteit is immers noit moeilijk juridisch te onderzoeken: het is eerder een sociologisch en politologisch begrip. Die moeilijkheid kwam in het onderzoek van Buyse bovenop de hiervoor genoemde moeilijkheid dat methoden moeten worden gekozen die het onderzoek controleerbaar en objectief maken. De kracht van het proefschrift schuilt in de oplossing die Antoine Buyse hiervoor heeft gevonden. Allereerst maakt hij zijn hoofdveronderstelling of hypothese expliciet, en onderbouwt hij deze uitvoerig met theoretisch onderzoek. Die veronderstelling is dat een mensenrechtelijke aanpak van huizenteruggave kan bijdragen aan vrede na een gewapend conflict, juist doordat sprake is van een zekere juridisering. Grootschalige restitutieprocessen, gevoerd op basis van internationaalrechtelijke normen en tegemoetkomend aan mensenrechtelijke uitgangspunten, kunnen volgens Buyse een belangrijke bijdrage leveren aan de (weder)opbouw van de rechtsstaat in politiek en juridisch verzwakte staten. Dat biedt volgens hem meer perspectief op duurzame wederopbouw en minder kans op hernieuwd gewapend conflict dan het werken met puur politieke compromissen, waarbij bijvoorbeeld alleen groepen vluchtelingen worden uitgewisseld. Of het internationale recht, en in het bijzonder de mensenrechten, in dit opzicht inderdaad effectief kunnen zijn, beoordeelt Buyse vervolgens aan de hand van een theorie van Diehl, Ku en Zamora op het gebied van de leer van de internationale organisaties ('The Dynamics of International Law: The Interaction of Normative and Operating Systems', 57 *International Organization* 2003, p. 43-75). Diehl, Ku en Zamora hebben vastge-

steld dat er drie voorwaarden zijn voor effectiviteit van het internationale recht, namelijk (1) een voldoende ontwikkeld juridisch concept, (2) een ondersteunende structuur, en (3) de politieke wil en consensus van de verschillende actoren. Deze empirische theorie gebruikt Buyse om zijn eigen onderzoek te structureren.

Allereerst gaat Buyse na welke internationale regels er nu eigenlijk zijn op het terrein van huizenteruggave, en of er zoiets bestaat als een 'mensenrecht op huizenteruggave'. Hij komt tot de bevinding dat een dergelijk recht onder het internationale recht niet in algemene zin is erkend, al is bij sommige conflicten (zoals het conflict in Bosnië-Herzegovina) een expliciet recht op huizenteruggave opgenomen in de vredesverdragen. Dit leidt, gelet op het door Diehl, Ku en Zamora gestelde kader, tot de conclusie dat aan de eerste voorwaarde niet in alle opzichten is voldaan. Wil het internationale recht effectiever kunnen zijn, dan zullen volgens Buyse scherpere en preciezere normen moeten worden gecreëerd.

In een tweede deel onderzoekt Buyse de ondersteunende structuur die volgens de theorie van Diehl, Ku en Zamora noodzakelijk is voor effectieve toepassing van een recht op huizenteruggave. Ook dit onderzoek is juridisch van aard, in die zin dat Buyse nagaat of het EVRM en het nationale recht in post-conflictstaten een goed systeem bieden voor de implementatie van internationale normen. Hij constateert dat de ondersteunende juridische structuur in een post-conflictstaat meestal zo is verzwakt dat nauwelijks uitvoering kan worden gegeven aan afspraken over de teruggave die in vredesverdragen of -akkoorden zijn gemaakt. Het EVRM-systeem biedt voor Europa in zekere zin een terugvaloptie, nu binnen dit systeem individueel rechtsherstel kan worden geboden. Buyse constateert echter dat het systeem allerlei beperkingen heeft die het maar beperkt effectief maken waar het gaat om de teruggaveproblematiek. Ook op dit punt zijn er, in het licht van de door Buyse gebruikte theorie, de nodige tekortkomingen die de effectiviteit van het internationale recht belemmeren.

In het derde en laatste deel gaat Buyse aan de hand van een specifieke casestudy na wat het effect is van de politieke wil of consensus van de verschillende actoren in een rechtssysteem om een bepaalde norm toe te passen – dit is de laatste factor uit de theorie van Diehl, Ku en Zamora. Specifiek voor Bosnië heeft hij onderzocht hoe verschillende actoren in het proces van huizenteruggave handelden, en welke belangen zij hadden die hun handelwijze kunnen verklaren. Dit is een niet-juridisch onderdeel van het onderzoek, dat Buyse slechts kon uitvoeren door daadwerkelijk naar Bosnië toe te gaan en betrokkenen en deskundigen uitgebreid te interviewen. Hij heeft daarbij vastgesteld dat in Bosnië de restitutieproblematiek tamelijk bevredigend is opgelost, vooral door de grote en intensieve internationale bemoeienis, door de aanwezigheid van veel externe financiële steun, en door de unieke context van het Bosnische conflict.

Deze drie onderzoeksonderdelen laat Buyse vervolgens samenkomen in een concluderend hoofdstuk, waarin hij de theorie van Diehl, Ku en Zamora op twee manieren onderzoekt. Hij stelt allereerst vast dat de analyse aan de hand van de drie voorwaarden heeft laten zien in hoeverre de relatieve ineffectiviteit van het internationale recht verklaarbaar is. Vanuit die bevindingen redenerend, doet hij vervolgens enkele aanbevelingen tot versterking van de aanpak van restitutie in post-conflictsituaties. Daarnaast kijkt hij kritisch naar de theorie zelf, vooral op basis van zijn casestudy voor Bosnië. Die bevestigt dat de genoemde drie factoren inderdaad in hun onderlinge samenhang bepalend zijn voor de effectiviteit van het internationale recht, al zijn op punten verfijningen denkbaar. Daardoor werkt de theorie niet alleen als analytisch kader, maar draagt de kritische praktijkanalyse aan de hand van het theoretische model op zijn beurt bij aan verbetering van dit model.

Door het onderzoek te structureren aan de hand van de empirisch gestoelde theorie van Diehl, Ku en Zamora, is Antoine Buyse in staat om zinnige conclusies te trekken over de effectiviteit van het recht, ook al heeft hij (overwegend) juridisch, en maar in beperkte mate empirisch, onderzoek verricht. Daarin schuilt de eerste kracht van dit proefschrift. Daarnaast maakt de uitdrukkelijke keuze voor deze theorie zijn eigen invalshoek en perspectief duidelijk. Buyse zet uitgebreid uiteen dat het hem gaat om de effectiviteit van internationaal recht, niet alleen om het mensenrecht op huizenteruggave te realiseren, maar ook om dat te doen op een manier die ten goede komt aan de ontwikkeling van de rechtsstaat in post-conflictstaten. Daarmee maakt hij zijn onderzoek controleerbaar en kritiseerbaar. Alleen al dit maakt het proefschrift voorbeeldig. Het boek voldoet bovendien aan alle andere voorwaarden voor goed juridisch onderzoek. Antoine Buyse heeft alle relevante regelgeving en rechtspraak zorgvuldig geanalyseerd, hij heeft zijn analyses op een helder gestructureerde manier weergegeven en zijn redeneringen zijn steeds navolgbaar en begrijpelijk. Ook is het boek overal voorzien van adequate bronvermeldingen en van expliciete verantwoordingen voor gemaakte keuzes. Kortom: het is een bewonderenswaardig mooi boek. Buyse won er niet voor niets de Erasmus Studieprijis voor.

Natuurlijk zijn er meer mooie en inspirerende proefschriften te noemen:

J.G.C. Schokkenbroek, *Toetsing aan de vrijheidsrechten van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens. Een onderzoek naar de toetsing aan de beperkingsclausules bij de Europese vrijheidsrechten in de Europese en de Nederlandse rechtspraak*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996, XIX+576 p.

(Dissertatie Leiden)

Dit proefschrift is inmiddels zwaar verouderd als het gaat om de inhoud – het is achterhaald door alle ontwikkelingen die zich in de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens hebben voorgedaan. Niette-

min blijft het een mooi voorbeeld van een rechtspraakanalyse op grondrechtelijk terrein, waarin wordt gezocht naar verbindende en verklarende factoren binnen de rechtspraak. Mooi is vooral dat Schokkenbroek steeds eerst een overzicht geeft van de relevante rechtspraak op bepaalde terreinen, waarna hij daarvan afzonderlijk een analyse maakt en een kritiek geeft. De verschillende factoren die Schokkenbroek uit de rechtspraak heeft gelicht, zijn nog steeds belangwekkend. Jammer van de gekozen benadering is dat het overzicht van de rechtspraak wat saai is om te lezen. Een geïntegreerde, beschrijvende en analytische uiteenzetting van de rechtspraak zou spannender en interessanter voor de lezer zijn geweest, zij het allicht methodisch iets minder correct.

R.J.N. Schlössels, *Het specialiteitsbeginsel. Over de structuur van overheidsbevoegdheden, wetmatigheid van bestuur en beleidsvrijheid*, Den Haag: Sdu 1998, XIX+443 p.

(Dissertatie Maastricht)

Toen ik zelf net begon met mijn proefschrift, promoveerde Raymond Schlössels op het zijne. Hoewel het gaat over een heel ander onderwerp dan dat waarmee ik zelf bezig was (het gelijkheidsbeginsel), heb ik er veel inspiratie in gevonden. Het bevat haarscherpe juridische analyses op basis van goed doordachte en helder geformuleerde theoretische uitgangspunten, waarin een duidelijke eigen visie naar voren komt. Knap vond en vind ik zelf vooral de manier waarop Schlössels verschillende aan elkaar verwante rechtsbeginselen en hun bijzondere karakter onderscheidt en conceptualiseert. Daarnaast is het boek een aardig voorbeeld van rechtsvergelijking, waarbij theorievorming en rechtspraktijk uit het buitenland (enigszins te hooi en te gras, maar weloverwogen en doordacht) worden gebruikt om bepaalde facetten van het Nederlandse recht uit te lichten en extra kritisch te bezien. Wat ik zelf minder aantrekkelijk vind, is dat Schlössels een vrij uitvoerige uiteenzetting geeft van de verschillende opvattingen van allen die in Nederland aan het debat over specialiteit hebben bijgedragen. Enige groepering daarvan had die uiteenzetting wat levendiger gemaakt.

A. Naudé Fourie, *The World Bank Inspection Panel and quasi-judicial oversight*, Utrecht: Eleven Publishing 2009, XIX+367 p.

(Dissertatie Rotterdam)

Dit proefschrift is bijzonder origineel en innovatief, vooral doordat Andria Naudé een vernieuwende en sterk interdisciplinaire onderzoeksmethode hanteert. Zij gebruikt systeemtheoretische instrumenten om een institutioneel vraagstuk te onderzoeken, namelijk de vraag welke factoren nu daadwerkelijk bijdragen aan de effectiviteit en de legitimiteit van (internationale) rechterlijke instanties. Alleen al vanwege de zeldzaamheid van een dergelijke interdisciplinaire benadering is dit proefschrift de moeite waard. Bovendien

is de methode in het onderzoek heel zorgvuldig gehanteerd. Naudé toont zich bewust van de beperkingen van de door haar ontwikkelde methode en van het feit dat de toepassing ervan eerder nieuwe vragen oproept dan beantwoordt. Een dergelijk expliciet inzicht in de beperkingen en begrenzings van de onderzoeksmethode ontbreekt in rechtswetenschappelijk onderzoek regelmatig en zorgt ervoor dat dit werk uitsteekt boven veel andere dissertaties. Hetzelfde geldt voor het bewustzijn dat Naudé toont voor het onderscheid tussen empirisch-descriptief en normatief onderzoek. Zij kiest uitdrukkelijk voor een descriptieve benadering aan de hand van de door haar ontwikkelde methode en ze vermijdt elegant de valkuil om op basis van de resultaten van zo'n analyse waarderende of evaluatieve uitspraken te doen. De juridische analyse van de werkzaamheden van het World Bank Inspection Panel in het tweede deel van de dissertatie is uitputtend en boeiend, juist omdat deze plaatsvindt aan de hand van de eerder op basis van de systeemtheorie vastgestelde criteria. Niet alleen ontstaat hierdoor meer helderheid over de werking van het World Bank Inspection Panel, maar ook zorgt de casestudy voor verrassende en grensverleggende inzichten in de werking van (internationale) rechterlijke organisaties. De waarde van het proefschrift is juist daarin gelegen, nu er nog maar weinig interdisciplinair rechtswetenschappelijk onderzoek beschikbaar is dat informatie verschaft over de dynamiek en werking van internationale rechterlijke organisaties. Het proefschrift nodigt onmiddellijk uit tot nadere toepassing van de methode in andere contexten. Dat is een grote verworvenheid. Wel maakt het boek duidelijk hoe moeilijk dit type onderzoek is uit te voeren voor niet-sociaalwetenschappelijk onderlegde onderzoekers – zij zullen veelal de nodige methodische kennis ontberen. Waarschijnlijk kunnen alleen onderzoekers met een dubbele opleiding (Naudé zelf is bestuurskundige én jurist) zich aan een dergelijk onderzoek wagen.

**E.J.M. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992*, Amsterdam: Het Spinhuis 1995, 277 p.
(Dissertatie Nijmegen)**

Kees Groenendijk

Op weg naar een ideale dissertatie?

Naar mijn mening moet een proefschrift aan vier inhoudelijke en twee formele eisen voldoen. Het proefschrift moet (1) nauwkeurig geformuleerde onderzoeksvragen, (2) een geordende en juiste beschrijving van de verzamelde gegevens, (3) een systematische analyse van die gegevens inclusief een antwoord op de onderzoeksvragen bevatten, en (4) nieuw inzicht opleveren. De formele eisen zijn dat het boek helder is geschreven ('elke zin moet voor een geïnteresseerde leek begrijpelijk, niet langer dan drie regels, actief geformuleerd en ondubbelzinnig zijn'). Bovendien mag het geheel niet langer dan ongeveer 200 bladzijden zijn. Elke bladzijde meer maakt dat het boek door minder mensen wordt gelezen.

Zelf heb ik die laatste norm grovelijk overschreden. Mijn proefschrift telde 418 bladzijden. Ik heb er ook veel te lang over gedaan. Een dissertatie is een proeve van wetenschappelijk bekwaamheid. Niet minder, maar ook niet meer. Dus geen levenswerk en, als regel ook geen handboek.

Juristen hebben de neiging om het eerste vereiste over te slaan. Ze gaan meteen met een bepaald onderwerp aan de slag. Door de eerste eis (nauwkeurige vraagstelling) serieus te nemen, dwing je jezelf als onderzoeker om je onderwerp af te grenzen, je centrale begrippen helder te krijgen en breng je ook al het begin van de structuur aan die nodig is om aan de tweede en derde eis te voldoen. De eis van nieuw inzicht betekent niet dat een promovendus de steen der wijzen moet uitvinden. Wel dat hij of zij duidelijk maakt wat het boek aan de al bestaande kennis toevoegt. De eis dat het resultaat maatschappelijk relevant of praktisch toepasbaar is, heb ik bewust niet gesteld. Dat is mooi meegenomen voor de samenleving en kan de onderzoeker ook motiveren bij zijn eenzame arbeid. Voor de wetenschappelijkheid van de proeve is het niet vereist. Als een onderzoeker die relevantie juist wel belangrijk vindt, verdient het aanbeveling vooraf te bedenken welke thema's over zeg vier jaar relevant kunnen zijn. Of welk perspectief op de problematiek tot nu toe bewust of onbewust is verwaarloosd.

Ik vrees dat weinig proefschriften aan alle zes eisen voldoen. Mijn eigen dissertatie is al door de mand gevallen. Dus koos ik een andere dissertatie: E. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992*. Dit proefschrift werd ruim 15 jaar geleden ver-

dedigd, maar is nog steeds een veelgebruikt boek. De vier onderzoeksvragen (p. 11) zijn ingekaderd in een meer algemene theoretische benadering over de spanning tussen twee idealen, het ideaal van de natiestaat met een homogene bevolking en het gelijkheidsbeginsel. Het boek geeft een systematische beschrijving van de ontwikkeling van wetgeving, het politieke debat en de praktijk van naturalisatie in de lange onderzoeksperiode. Die periode is onderverdeeld in tijdvakken. Aan elk tijdvak wordt een hoofdstuk gewijd. De onderzoeker combineert gegevens uit heel verschillende bronnen: wetgeving, rechtspraak, kamerstukken, statistische informatie en empirisch onderzoek op een zorgvuldige wijze. Hij analyseert de kamerstukken om onderwerpen van debat en de door politici gebruikte argumenten op het spoor te komen. De indeling van het boek is duidelijk. De weergave van de gebruikte bronnen maakt controle en nieuw gebruik van dezelfde gegevens mogelijk. Het boek laat zich gemakkelijk lezen.

De dissertatie is nog steeds relevant. Dit jaar werkt een Canadese hoogleraar als gastonderzoeker op het Centrum voor Migratierecht aan een onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse nationaliteitsrecht van de Napoleontische periode tot nu. Zijn onderzoeksperiode begint dus eerder en loopt langer door dan die van Heijs. Maar het boek van Heijs kende hij al in Canada. De gedegen en complete beschrijving maakt het tot een betrouwbaar hulpmiddel bij nieuw onderzoek. Maar ook op andere manieren is het boek nog steeds relevant. Lezing van dit proefschrift maakt duidelijk hoe het huidige debat tussen voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteit een herhaling van zetten is die gedurende de twintigste eeuw bij herhaling in de Den Haag werden gedaan (p. 221). De voorstellen in het gedoogakkoord van de VVD-CDA regering met Geert Wilders om naturalisatie moeilijker te maken en een voorwaardelijk Nederlanderschap te introduceren, maken duidelijk hoe in de spanning tussen natiestaatideaal en gelijkheidsbeginsel de pendel nu in de richting van het eerste is doorgeslagen.

In zijn slothoofdstuk herinnert Heijs eraan dat al een eeuw geleden de Nederlandse regering er regelmatig op wees dat naturalisatie van vreemdelingen die zich duurzaam in Nederland hebben gevestigd in het algemeen in het belang van de staat is. "Dit beleidsstandpunt werd primair gerechtvaardigd met het argument dat in Nederland ingeburgerde vreemdelingen niet van de samenleving moeten worden vervreemd door hen als tweederangs burgers te behandelen. In plaats van deze vreemdelingen af te stoten met het gevaar 'minoriteiten te kweken', zouden zij in het Nederlandse staatsverband moeten worden opgenomen teneinde de integratie te bevorderen" (p. 227). De huidige Haagse beleidsmaker zouden met deze studie nog steeds hun voordeel kunnen doen, als ze in de effecten van hun plannen zijn geïnteresseerd. Heijs is thans lid van de Centrale Raad van Beroep.

Het is goed om je als onderzoeker een voorbeeld- of model-proefschrift voor ogen te houden. Niet om het te imiteren of te plagiëren. Wel om je eigen werk aan te spiegelen of je aan op te trekken. Maar vergeet vooral niet hoeveel worstelingen de schrijver heeft doorgemaakt, die je niet meer afleest aan het – na heel veel wegstrepen – gepresenteerde eindresultaat.

**E.R. Brouwer, *Digital Borders and Real Rights. Effective remedies for third-country nationals in the Schengen Information System*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2007, XXV+501 p.
(Dissertatie Nijmegen)**

Elspeth Guild

What Makes a Dissertation Good?

Every dissertation is different and reflects the strengths (and often the weaknesses too) of the author. Just as every academic has a special contribution to make to his or her field of investigation, so too, that academic when writing his or her thesis, brings to the project a personal vision. Thus seeking to distil the essence which makes a dissertation good is by no means a simple matter. There are, of course, the formal aspects of the dissertation which must be respected such as a sufficiently strong question which can withstand attack from the author, supervisor(s) and jury, a well structured form which leads logically and credibly from one part of the thesis argument to the next and a well argued conclusion which rests firmly on the research which the author has undertaken. There are other aspects which are very important as well such as good description of the state of the art is a necessary prerequisite to commencing the author's original research. No one can start their own independent research without fully and coherently studying what other academics have written about their subject and reflecting on what the existing state of academic literature means for the question which the student has posed him or herself. While the rules for the writing of a dissertation can be found in many guides, what researchers often want to know is what makes a good dissertation outstanding. The answer to this question is rather elusive once again because of the great differences among dissertations. However, if I am pressed to come up with some advice, I would start by emphasising the importance of the researcher's relationship with his or her question.

Over our academic lives, we are tempted by many interesting questions which we want to research. One of the most important, which will structure our careers, is the one which we choose for our dissertation. The more passionately the researcher's curiosity about his or her question, the more likely that the end result will be particularly interesting. Writing a dissertation is a period of some uncertainty and also of an increasing loneliness. The uncertainty tends to come in the initial stages when the researcher is insecure about what he or she knows and worried that his or her research will merely be repetitive of the work of others. Loneliness catches up with the researcher towards the end of the work, when he or she is now certain that the work is

original but as the researcher now knows more about the subject than anyone else, there are fewer and fewer people who have substantive comments to make. Discussions with supervisors can become more formal and less satisfactory for the young researcher as the content of the discussion may seem less obviously informed about the specificities of the research than at the beginning. From the perspective of the supervisor, the need to help the young researcher to keep a grip on the bigger picture and not to get lost in detail can be a struggle at this point in the process. Like the elephant, often one recognises the animal when one sees it, but it is rather harder to describe. So instead of seeking to explain in the abstract what makes a dissertation great, I will examine one which I consider great and seek to extract some of the elements which make it so.

My choice is Dr Evelien Brouwer's dissertation *Digital Borders and Real Rights* which she defended in 2007.¹ This may seem an easy choice, not least as the thesis won the Staatsrechtkringprijs in 2009. However, this choice is also an easy one for me as this was the first thesis which I co-supervised and thus the memory of it is particularly special. The first thing which impressed me about this dissertation project was the vividness of the researcher's interest in her subject. In our early discussions we considered the state of the art and the seminal work of Professor Pieter Boeles on international standards on effective remedies for non-nationals. There were some similarities between the project Dr Brouwer wanted to embark upon and the work of Professor Boeles. However the originality of Dr Brouwer's approach came directly from her engagement with her question and subject matter. She did not hesitate to ask herself (and us, her supervisors) questions which were extremely difficult to answer or even to imagine how to answer them. She also did not baulk before the very obvious hard work which stood between her and her dissertation as a result of asking such fascinating but uncharted questions. Rather than trim her questions to simpler and more easily answered ones which would not require in-depth field work in three Member States, she insisted on perserving. Her argument that the depth of her research was absolutely necessary to answering her question won our approval.

One of the aspects of Dr Bouwer's question which was clear from early on was that in order to research and answer it, she would have to gain an understanding of the organizing principles of the legal systems of not only the Netherlands but of two other Member States, France and Germany. This is a tall order and it is particularly important to the dissertation that she never sought to duck it. Although her question relates only to one aspect of EU law as it is applied in the three Member States, the answers were only going to be coherent if she understood where the legal issue was situated within each

---

1 Now published as E.R. Brouwer *Digital Borders and Real Rights: Effective Remedies for Third Country Nationals in the Schengen Information System*, Leiden: Martinus Nijhoff 2008.

national setting. What I am trying to express here is the extra quality which shines through the dissertation: the intellectual courage of the researcher. We all know the temptation to cut corners, to leave difficult questions unanswered and turn the focus of our attention to a more accessible field. It is by resisting those temptations that we do our best research. Indeed, it is by examining exactly those difficult, dark spots in the literature that we give our work the extra element which lifts it out of the ordinary.

Before finishing this contribution, I would like to mention two other dissertations which have impressed me as exceptionally interesting. The first is Denis Martin's dissertation *Égalité et non-discrimination dans la jurisprudence communautaire*, defended in 2006 at the Catholic University of Louvain.² What is outstanding in this dissertation is the willingness of the researcher to pose a question which many people would rather was never investigated – is there coherence in the principle of non-discrimination across the domains of EU law. The researcher's curiosity about the question was not dampened by the fact that the results might be unwelcome in many quarters among jurists in practice as well as academic life. By cross the dividing lines between fields of EU law and following the fortunes of a central principle, Dr Martin did something no one else had attempted – challenge the coherence of a fundamental principle of EU law. Finally, I would mention the dissertation of Hemme Battjes, *European Asylum Law and International Law*.³ What strikes me as important about that thesis is again in the question which the researcher wanted to answer. Taking international refugee law seriously has been a development of the second half of the 20th century. A certain reluctance to accept its status as law has been evident in many EU states. Similarly, EU asylum law is a very new idea and the temptation to skip over its status as law applicable at the national level has been substantial. By the choice of question, Dr Battjes participated in establishing the seriousness of two as fields of law which are interrelated and interdependent. Further, by taking them seriously at a critical point in time for the EU, his work has had a positive impact in both academic circles but also among practitioners in re-enforcing rule of law in Europe. My point here is one of impact – a great dissertation touches the world within and beyond the academy.

In closing this contribution, I would encourage all young researchers seeking to write a good dissertation to remember that the greatness of a dissertation does not come from its form (though that is a very important part of a dissertation) but from the willingness of the researcher to ask hard questions and to have the courage to address them.

---

2 D. Martin, *Égalité et non-discrimination dans la jurisprudence communautaire. Étude critique à la lumière d'une approche comparatiste*, Bruxelles: Bruylant 2006, 669 p.

3 H. Battjes, *European Asylum Law and International Law*, Leiden: Nijhoff 2006, X+688 p. (diss. Amsterdam VU).

**N. Doornbos, *Op verhaal komen. Institutionele communicatie in de asielprocedure*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006, XIV+311 p.
(Dissertatie Nijmegen)**

Tetty Havinga

De keuze welk proefschrift te bespreken was lastig. Veel proefschriften zijn interessant, er is wat mij betreft niet een proefschrift dat er duidelijk met kop en schouders boven uit steekt. Het ene proefschrift is inspirerend vanwege de originele benadering of theorieontwikkeling, het andere is vooral sterk door de levensechte empirische beschrijvingen die leiden tot een ander perspectief of inzicht in een onbekende wereld, een derde proefschrift leest als een roman.

‘Op verhaal komen’ is een interessant en prettig leesbaar proefschrift. Doornbos verrichtte een gedegen empirisch, rechtssociologisch onderzoek naar communicatie in de asielprocedure. Doornbos heeft de communicatie geobserveerd tussen asielzoekers, ambtenaren van de Immigratie en Naturalisatie Dienst (IND), advocaten en tolken om zo inzicht te bieden in de dagelijkse praktijken van het horen van asielzoekers. Voorafgaand aan en na afloop van de geobserveerde gesprekken is gesproken met iedereen die daartoe bereid was. Daarnaast zijn interviews gehouden met asielaanvragers, IND medewerkers, advocaten, rechtsbijstandverleners en tolken.

Vluchtelingen die asiel aanvragen in Nederland worden door medewerkers van de IND gehoord. Op basis van de informatie die de asielzoeker verstrekt wordt de rechtmatigheid van desbetreffende asielaanvraag beoordeeld. Voor dit oordeel zijn twee elementen cruciaal: de geloofwaardigheid van het asielverhaal en de zwaarwegendheid van de door de asielaanvrager gestelde feiten.

Doornbos laat door gedetailleerde beschrijvingen van de gehoren, in combinatie met informatie uit interviews, zien hoe problematisch de communicatie tussen asielzoeker en gehoorambtenaar en tolk soms verloopt en welke consequenties dit heeft voor de beslissing op de asielaanvraag. Ook laat ze zien dat de gesprekken in een aantal opzichten anders verlopen dan in de rechtspraktijk wordt verondersteld. Zo staat in de Vreemdelingencirculaire over het tweede gesprek tussen de IND ambtenaar en de asielzoeker:

‘Het nader gehoor richt zich met name op de beweegredenen van vertrek uit het land van herkomst. Tijdens het nader gehoor wordt de asielzoeker gevraagd de informatie te verstrekken die nodig is voor het beoordelen van de asielaanvraag. De ambtenaar van de IND geeft de asielzoeker, in eerste instantie, de gelegenheid vrijuit over de asielmotieven te spreken. De asielzoeker wordt hierbij zo be-

perkt mogelijk onderbroken voor het stellen van vragen. Vervolgens onderzoekt de ambtenaar de verschillende aspecten van het asielrelaas.’

Het onderzoek van Doornbos laat echter zien dat een belangrijk deel van de nader gehoren niet gaat over het vluchtmotief en dat bovendien in veel gevallen asielzoekers niet vrijuit hun verhaal kunnen vertellen maar sterk gestuurd worden door vragen van de IND medewerker. De gehoren en de manier waarop daarvan verslag wordt gedaan zijn voor asielzoekers van levensbelang. De beslissing op het asielverzoek vindt namelijk plaats op basis van het dossier door personen die de asielaanvrager nooit gesproken of gezien hebben. Doornbos gaf daarom het onderzoeksverslag de titel mee ‘de papieren asielzoeker’.

Doornbos heeft gekozen voor een inductieve onderzoeksmethode. Ze koppelt haar bevindingen aan theoretische literatuur over de asymmetrische machtsstructuur tussen ondervrager en ondervraagde, het gebruik van juridisch jargon en het maken van onderscheid tussen waarheid en bedrog.

Doornbos is erin geslaagd om in haar beschrijving en analyse zowel aandacht te besteden aan het perspectief van de asielzoeker, van de IND-medewerker die het gehoor afneemt, van de tolk en van de rechtshulpverlener.

Dit proefschrift is in mijn ogen een goed proefschrift omdat het een degelijk opgezet empirisch onderzoek betreft over een maatschappelijk relevante vraagstelling resulterend in gedetailleerde waarnemingen en beschrijvingen die op originele en intelligente wijze worden geanalyseerd. De inzichten van dit onderzoek reiken verder dan alleen de asielprocedure en zijn van belang voor alle situaties waarin op basis van dossiers beslissingen worden genomen over individuele gevallen. Bovendien geeft het onderzoek inzicht in een voor mij onbekende wereld via een toegankelijk geschreven boek. Het boek is wel wat te dik.

Andere ‘voorbeeldige’ proefschriften

A.B. Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren. Het spijtoptantenprobleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid*. Alphen aan den Rijn: Samsom 1978, 273 p.

(Dissertatie Nijmegen)

Beleidsvrijheid van ambtenaren is een klassiek bestuurskundig proefschrift. Ringeling bestudeerde hoe de Nederlandse overheid omging met de zogenaamde spijtoptanten (Indische Nederlanders die na de onafhankelijkheid van Indonesië de Indonesische nationaliteit hadden aangenomen en daar achteraf spijt van kregen en alsnog naar Nederland wilden). Destijds was de studie opmerkelijk omdat het beleid niet alleen werd bestudeerd aan de hand van beleidsnota's en regelgeving, maar ook aan de hand van de beslissingen in individuele gevallen. De studie laat zien dat ambtenaren in belang-

rijke mate het beleid maken. Ringeling concludeert dat beleidsvrijheid van ambtenaren niet alleen een gevolg is van onduidelijke en onvolledige regels, maar ook van institutionele factoren zoals de interne organisatie van de ambtelijke dienst en de mate van controle op ambtenaren. Het was een van de eerste studies in Nederland waarin de uitvoering van beleid en regelgeving centraal stond.

M.A. Wiering, *Controleurs in context. Handhaving van mestwetgeving in Nederland en Vlaanderen*, Lelystad: Koninklijke Vermande 1999, XIII+297 p. (Dissertatie Nijmegen).

Het proefschrift van Wiering is een mooi vergelijkend empirisch onderzoek naar de handhaving van mestregelgeving in Nederland en Vlaanderen. Deze internationale vergelijking is erg zinvol omdat de wijze waarop de uitvoering en handhaving is georganiseerd sterk verschilde tussen beide landen terwijl de inhoud van de regelgeving sterke overeenkomsten vertoonde. De werkwijze van de Vlaamse Mestbank wordt door Wiering gekarakteriseerd als inventariserend, administratief-bureaucratisch gebaseerd op vertrouwen, de werkwijze van de Nederlandse Algemene Inspectie Dienst als ad hoc opsporingsgericht en gebaseerd op wantrouwen. Deze empirische bevindingen van Wiering komen niet overeen met de verwachtingen op basis van het werk van Robert Kagan. Op basis van zijn onderzoeksbevindingen formuleert Wiering aanvullingen op de theoretische veronderstellingen van Kagan. Wiering benadrukt het belang van de 'institutionele structuur' voor de handhavingstijl.

**J.B. Spath, *Zaaksvervanging*, serie *Onderneming & Recht* deel 55, Deventer: Kluwer 2010, XI+457 p.
(Dissertatie Nijmegen)**

Bas Kortmann

Een mooi, vrij recent voorbeeld van een goed proefschrift is de dissertatie van Hanneke Spath over zaaksvervanging.

Het proefschrift heeft een heel goede opzet, met een duidelijke, niet te ruime vraagstelling, een fraaie analyse van de relevante problemen en een adequate beantwoording. Aan mijn laudatio ontleen ik het navolgende stuk dat mijn keuze onderbouwt.

‘U hebt een zeer goed en degelijk proefschrift geschreven met een mooie structuur en in een vlotte, heldere en ondubbelzinnige taal. Uw boek geeft blijk van een knappe juridische analyse en van oorspronkelijk denken. Het door u behandelde onderwerp behoort tot de klassieke rechtsfiguren van het Nederlandse goederenrecht. Langemeijer schreef over deze belangrijke rechtsfiguur in 1927 een rechtshistorisch en rechtsvergelijkend proefschrift. En 50 jaar later verdedigde Hammerstein, lid van uw manuscriptcommissie, aan deze universiteit zijn proefschrift over Eigenlijke en oneigenlijke zaaksvervanging. Uw onderzoek bouwt tot op zekere hoogte voort op dat van Hammerstein. Tot op zekere hoogte, want u hebt op knappe wijze uw eigen theorie over zaaksvervanging ontwikkeld en deze rechtsfiguur gekwalificeerd op een geheel nieuwe wijze. De afwijkende standpunten die u inneemt, worden steeds krachtig beargumenteerd. U geeft daarbij blijk van een grote kennis van het vermogensrecht in het algemeen en van het goederen- en erfrecht in het bijzonder. Uw studie bevat een schat aan relevante verwijzingen naar Nederlands en buitenlands recht. Aan een brief die ik in mijn hoedanigheid van rector magnificus ontving, ontleen ik het volgende citaat:

“Haar rechtsvergelijking is een bijzonder sterk punt: ze voert die doorgedreven en op geïntegreerde wijze uit. De redenering is strak en consistent, wat getuigt van grote onderzoeksmaturiteit. Daardoor botst de kandidaat op de grenzen van haar eigen redenering, maar dat is het inherente gevolg van de consistentie ervan. Voor mij is dit proefschrift onderscheidend (...).”

Ook voor Corjo Jansen, mij en de promotiecommissie is uw proefschrift onderscheidend, zo onderscheidend dat hieraan het hoogst haalbare *judicium* is toegekend. Uw proefschrift is voor de wetenschap en de rechtspraktijk van groot belang.’

Andere mooie voorbeelden van goede proefschriften zijn:

- C.H. Sieburgh, *Toerekening van een onrechtmatige daad*, Deventer: Kluwer 2000, VIII+306 p. (dissertatie Groningen).
- J.J. van Hees, *Leasing*, serie Onderneming & Recht deel 8, Deventer: Tjeenk Willink 1997, IX+227 p. (dissertatie Nijmegen).

Een heel mooi maar veel te dik proefschrift:

- T.H.D. Struycken, *De numerus clausus in het goederenrecht*, serie Onderneming & Recht deel 37, Deventer: Kluwer 2007, XIX+870 p. (dissertatie Nijmegen)

**M. de Wilde, *Verwantschap in extremen. Politieke theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt*, Amsterdam: Vossiuspers UvA 2008, 298 p.
(Dissertatie Amsterdam UvA)**

Thomas Mertens

Ik was lid van de manuscriptcommissie en van de cum-laude-commissie van dit Amsterdamse proefschrift. Er zijn niet veel proefschriften die een grote indruk maken, maar dit is er een. Het gaat om een studie die exemplarisch genoemd kan worden: helder in ontwikkeling en formulering van de probleemstelling, streng in de wijze van ordening, analyse en verwerking van het materiaal, historisch goed geïnformeerd en gedocumenteerd.

Het gaat in dit boek om de complexe verhouding van twee heel verschillende auteurs, de weten de jurist Carl Schmitt die vanwege zijn engagement met de Nazi's (hij wordt wel hun kroonjurist genoemd) omstreden is, en de Joodse theoloog/filosoof Walter Benjamin die behoorde tot de linkse Frankfurter Schule en die in 1940 op de vlucht voor de Nazi's om het leven kwam. Bestond er een verwantschap tussen deze heel verschillende auteurs? Zij hebben wel wat contact gehad, maar heel weinig. Hun verwantschap zou erin bestaan hebben dat beiden de betekenis van theologische motieven voor het recht en de cohesie van de samenleving hebben erkend. Als Schmitt als een omstreden en niet gemakkelijk auteur geldt, dan is het werk van Benjamin ronduit moeilijk, zo niet ontoegankelijk en hermetisch. Onder andere is dat het gevolg van het feit dat hij allerlei motieven gebruikt die stammen uit de Joodse mystieke traditie. De Wilde slaagt erin niet alleen het werk van Schmitt goed te plaatsen, maar ook al die motieven en de achterliggende bronnen van het werk van Benjamin zoals de Bijbel, maar ook stromingen en auteurs zoals de Barok, en Proust en Kafka, helder te duiden, en daarmee een prachtig beeld te scheppen van een 'dialogo onder vreemden'.

De reden om dit proefschrift naar voren te schuiven is het feit dat dit boek indruk maakte en dat gebeurt maar heel zelden bij proefschriften. Dit proefschrift kan met plezier en bewondering gelezen worden. En dat ligt in belangrijke mate aan het feit dat het heel goed, zelfs mooi is geschreven. Het belangrijkste motto dat ik hanteer bij het beoordelen van een manuscript is of het goed van vorm is, en dat slaat niet alleen op de indeling en de wijze van behandelen van de materie, maar ook op het taalgebruik. Dat moet van hoge kwaliteit zijn, en dat is in dit boek het geval.

Betekent dit dat men het met alles eens moet zijn? Het antwoord is neen. Ook met dit proefschrift heb ik mijn meningsverschillen. Zo stelt De Wilde dat hij de benoeming van Hitler tot rijkskanselier niet 'als zodanig' illegaal of ondemocratisch wil noemen. Ik zou echter zeggen dat het kabinet Hitler

weliswaar zijn grondslag vond in art. 48 van de *Weimarer Reichsverfassung*, maar dat het daarmee nog niet 'democratisch' tot stand is gekomen. Verder kan men van mening verschillen wat betreft De Wilde's periodisering van het werk van Schmitt. Dat hangt samen met het feit dat Schmitt na afloop van de oorlog op tamelijk grove wijze geprobeerd heeft, vanwege zijn Nazi sympathieën en vanwege zijn antisemitisme, zijn eigen geschiedenis te herschrijven. Het kwam Schmitt na WO II dus goed uit zijn lezers ervan te overtuigen dat hij al vroeg in dialoog was met Joodse auteurs zoals Benjamin. Verder kan men zich afvragen of Benjamin's 'imperatief van het gedenken' wel herleid kan worden tot politieke theologie. Is het niet gewoon 'theologie' in de Joodse traditie van de Kabbala, maar vormgegeven in een modern jargon van historisch materialisme, cultuuranalyse en literatuurbeschouwing?

Maar dat doet niet af aan mijn waardering. Met een proefschrift hoeft men het niet in alle opzichten eens te zijn. Het gaat er om dat een proeve van wetenschappelijke bekwaamheid wordt geleverd. Daaraan voldoet het proefschrift van De Wilde in ruime mate. Dat is niet met alle proefschriften het geval, maar gelukkig hoeft dat ook niet. Een eenvoudige proeve van bekwaamheid volstaat. Maar die horde kan gemakkelijker genomen wanneer men zich realiseert dat het niet enkel gaat om de inhoud, maar vooral ook om de vorm, namelijk om verzorgd taalgebruik en om een goede balans. Over het concept van een proefschrift moet heel goed worden nagedacht en naar dat concept moet ook telkens tijdens het schrijven worden teruggegrepen. Met een proefschrift is het als met een gewoon boek. Men moet, om met Gadamer's *Wahrheit und Methode* te spreken, bij het begin al een soort 'Vorgriff' op het geheel hebben en bij het afsluiten ervan begrijpen hoe het geheel inderdaad is opgebouwd uit de delen waaruit het is samengesteld. In een proefschrift moet dus een circulair verband bestaan tussen de delen en het geheel. Daarin is De Wilde heel goed geslaagd. De opbouw is een reflectie van wat het boek als geheel wil zeggen. Het is dus een organisch boek geworden, een eenheid. Die eenheid wordt, zoals gezegd, 'gedragen' door de these die in het boek wordt verdedigd, namelijk dat er een verwantschap bestaat tussen deze extreme auteurs en dat die in kaart gebracht moet worden. En ook dat is een proefschrift, een these die wordt verdedigd en die tamelijk eenvoudig, ik zou zeggen in niet meer dan 200 woorden, kan worden geformuleerd.

Harm van den Broek, *Cross-Border Mergers within the EU. Proposals to Remove the Remaining Tax Obstacles*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2012, XLII+766 p. (Dissertatie Nijmegen)

Gerard Meussen

Laat ik beginnen met de taal. Dit proefschrift handelt over de civielrechtelijke aspecten, maar in het bijzonder over de fiscaalrechtelijke gevolgen van een grensoverschrijdende juridische fusie van aandelenvennootschappen. Dit is dus bij uitstek een onderwerp dat onderdeel uitmaakt van het Europese en internationale belastingrecht. Bij een internationaal, Europeesrechtelijk onderwerp, zal een promovendus zich de vraag moeten stellen of hij in het Nederlands of in het Engels schrijft. Mijns inziens dient de keuze altijd die voor de Engelse taal te zijn, gekoppeld aan het vinden van een internationale uitgever. Dat laatste geeft de promovendus 'exposure' in de Europese en mondiale wereld van het recht. De taal van de publicatie moet de promovendus ook doen nadenken over zijn toekomst. Ligt die uitsluitend in de Nederlandse wetenschapswereld van het recht of wil hij in de toekomst participeren in internationale symposia en onderzoeksgroepen? Dat laatste maakt een publicatie in het Engels tot een must, en daar heeft Van den Broek gelukkig voor gekozen.

Een belangrijk deel van de dissertatie van Van den Broek heeft betrekking op de fiscaalrechtelijke Fusierichtlijn. Van den Broek heeft waarschijnlijk, in ieder geval waar het fiscale proefschriften betreft, op basis van de Transparency Regulation (een Europese verordening die overigens al dateert van 31 mei 2001, OJ L 145) voor het eerst toegang gekregen tot alle niet-gepubliceerde documenten van de Europese Commissie die betrekking hebben op de totstandkomingsgeschiedenis van deze richtlijn. Hij moest daartoe zelf wel in de Brusselse archieven duiken, maar het resultaat was er dan ook naar. Deze Europese variant van de Nederlandse Wet openbaarheid van bestuur (WOB) heeft Van den Broek veel waardevolle informatie opgeleverd over de geschiedenis van de Fusierichtlijn, die voorheen nooit is gepubliceerd. Door zijn publicatie wordt deze geschiedenis ook toegankelijk voor de rechterlijke macht. Het is de vraag welke invloed hiervan op de jurisprudentie van het Hof van Justitie van de Europese Unie te Luxemburg zal uitgaan.

Naast een fiscaalrechtelijke Fusierichtlijn bestaat er ook nog een civielrechtelijke Europese Fusierichtlijn. Van den Broek heeft als eerste de bepalingen van de beide richtlijnen met elkaar vergeleken en onevenwichtigheden in de teksten van de beide richtlijnen, daar waar zij niet op elkaar zijn afgestemd, opgespoord. Uit zijn onderzoek komt duidelijk naar voren dat de gemeenschapswetgever zich niet om deze afstemming heeft bekommerd waardoor

er onder omstandigheden een mismatch ontstaat. Volgens de civielrechtelijke Fusierichtlijn kunnen minderheidsaandeelhouders in verregaande mate tegen hun wil worden uitgekocht, maar alsdan blijft een fiscale begeleiding achterwege. Een civielrechtelijke mogelijkheid creëren die fiscaal niet wordt begeleid, heeft praktisch gezien weinig zin. Van den Broek vestigt daar terecht de aandacht op.

Een deel van het onderzoek van Van den Broek bestaat uit een rechtsvergelijkend onderzoek. Hij beantwoordt de vraag hoe Nederland en Duitsland de fiscale fusiebepalingen hebben vormgegeven en of zij daarbij in strijd handelen met de Fusierichtlijn en/of het Verdrag inzake de werking van de Europese Unie (VWEU). Rechtsvergelijking is bij een internationaal ingestoken onderzoek vaak een hachelijke onderneming. Teveel landen in de rechtsvergelijking betrekken leidt al snel tot oppervlakkige opsommingen van feiten. Het feit dat Van den Broek zijn rechtsvergelijking tot 2 landen heeft beperkt, is mijns inziens een goede zet. Dit bevordert de diepgang van het onderzoek en leidt tot conclusies die er echt toe doen.

Het onderzoek van Van den Broek voert de lezer verder naar de verhouding tussen het VWEU en de fiscale Fusierichtlijn in relatie tot de fiscale aspecten van de grensoverschrijdende juridische fusie. Nationale belastingbepalingen kunnen op zichzelf wel in overeenstemming zijn met de fiscale Fusierichtlijn, maar kunnen desondanks in strijd zijn met één of meer verdragsvrijheden uit het VWEU. Ook kan een Europese richtlijn op zichzelf in strijd zijn met de hiervoor genoemde verdragsvrijheden. In al deze situaties prevaleert de toepassing van de verdragsvrijheden uit het VWEU. Van den Broek onderzoekt op een zorgvuldige wijze op enkele belangrijke deelgebieden van zijn onderzoek de relatie tussen beide niveau's van Europese regelgeving te weten: emigratieheffing, overdracht van verliezen, overdracht van een zogenoemde vaste inrichting en belastingheffing van buitenlandse aandeelhouders.

Resultaten van onderzoek hoeven niet altijd meteen praktisch toepasbaar te zijn, maar als de uitkomsten daarvan maatschappij gericht zijn, is dit wel een belangrijk toegevoegd onderzoeksresultaat. Hierin is Van den Broek naar mijn mening in ruime mate geslaagd. Hij heeft de fiscale Fusierichtlijn volledig herschreven en heeft daarbij de nodige 'witte plekken' ingevuld. Zolang fiscale regelgeving op Europees niveau op basis van het unanimitéitsbeginsel tot stand komt, kan die slechts door zeer moeizame richtlijnenonderhandelingen tussen thans 27 lidstaten gestalte krijgen. De Fusierichtlijn was daarom het resultaat van een moeizaam bereikt Europees compromis waarbij een bepaalde fiscale problematiek bewust buiten de richtlijn is gehouden. Daarbij moet dan worden gedacht aan het fenomeen van de eindafrekeningswinst bij het verplaatsen van activiteiten van een onderneming dan wel het verplaatsen van de werkelijke leiding of van de zetel van een vennootschap naar een andere lidstaat van de Europese Unie. Alsdan heffen vele Europese lidstaten een zogenoemde 'exit tax', een soort van emigratiebelasting. De huidige tekst

van de fiscale Fusierichtlijn laat dit echter geheel en al onbesproken. De dissertatie staat voor een belangrijk deel in het teken van deze exittaxproblematiek, die door het recente arrest van het HvJ EU in de zaak National Grid Indus (HvJ EU 29 november 2011, C-371/10) sterk aan actualiteit heeft gewonnen. Van den Broek vult deze leemtes op, brengt de tekst van de richtlijn ook in overeenstemming met de verdragsvrijheden van het VWEU en komt tot een afgewogen Europeesrechtelijke oplossing van de eindafrekeningsproblematiek bij verplaatsing van activiteiten naar een andere lidstaat van de Europese Unie. De promovendus stelt op grond van zijn onderzoek niet minder dan 26 amendementen op de fiscale Fusierichtlijn voor die betrekking hebben op grensoverschrijdende juridische fusies. Daarnaast stelt hij 6 amendementen op de fiscale Fusierichtlijn voor met betrekking tot zetelverplaatsingen, gedeeltelijke splitsingen, bedrijfsfusies en aandelenruil.

De promovendus doet bovendien 16 voorstellen voor wijziging van het OESO Model Verdrag, voor het sluiten van bilaterale belastingverdragen, voor noodzakelijke nationale implementatiemaatregelen, en voor noodzakelijke infractieprocedures door de Europese Commissie.

Tot slot presenteert Van den Broek een geconsolideerde concepttekst van de fiscale Fusierichtlijn waarin deze voorstellen voor het wegnemen van de resterende fiscale belemmeringen voor grensoverschrijdende juridische fusies binnen de Europese Unie zijn vervat. Daarmee kan de Europese Commissie als het ware meteen aan de slag. De promovendus zal daartoe zijn voorstellen in Brussel bespreken.

Enige vorm van milde kritiek kan ook bij dit proefschrift overigens niet achterwege blijven. Het proefschrift heeft een omvang van 766 pagina's. Weliswaar is het gedrukt in een groot lettertype, maar ook dan geldt: 'In der Beschränkung zeigt sich der Meister'. Hier en daar is toch nog wel sprake van herhalingen, het had zonder afbreuk te doen aan de wetenschappelijke kwaliteit, wel beknopter gekund.

Schrijven in het Engels betekent dat de promovendus zich dient te richten op een internationaal lezerspubliek. Dit dient ook zijn weerslag te vinden in het bronnenmateriaal. Nederlandse bronnen zijn voor een dergelijk publiek over het algemeen niet interessant en ook niet toegankelijk, omdat zij de Nederlandse taal niet beheersen en de desbetreffende bronnen derhalve niet kunnen nalezen. De aanpak van de dissertatie van Van den Broek had in zoverre nog wel wat internationaler mogen zijn.

Maar dit doet overigens niets af aan de innovatieve elementen in deze dissertatie te weten de blootlegging van de totstandkomingsgeschiedenis van de fiscale Fusierichtlijn en de concrete herschrijving en actualisering van de bestaande richtlijntekst van de fiscale Fusierichtlijn. Daarvoor verdient de promovendus alle lof.

Andere 'voorbeeldige' proefschriften:

N.C.G. Gubbels, *Samenlevingsverbanden in de inkomstenbelasting en de schenken en erfbelasting*, Deventer: Kluwer 2011, XXII+625 p.

(Dissertatie Tilburg).

Wat ten eerste opvalt aan dit proefschrift is het vlotte, heldere taalgebruik. Dat maakt de dissertatie toegankelijk en helder leesbaar. Daarnaast schrijft de auteur met gezag. De jarenlange studie over dit onderwerp (het partnerbegrip in de belastingheffing) keert terug in de schrijfstijl van de promovenda. Zij schrijft met kennis en gezag.

M.J. Hoogeveen, *De kwaliteit van de fiscale bedrijfsopvolgingswetgeving*, Den Haag: Sdu 2011, 600 p.

(Dissertatie Tilburg).

Empirisch onderzoek is nog een relatief zeldzaam fenomeen, daar waar het juridische proefschriften betreft. Dit proefschrift vormt hierop een aangename uitzondering. De promovenda heeft 232 nalatenschappen in haar onderzoek betrokken en de onderzoeksresultaten deels in haar proefschrift verwerkt. Bij een onderzoek naar de (on)wenselijkheid van een bepaalde fiscale faciliteit is een onderzoek naar de effectiviteit daarvan onontbeerlijk. Met haar proefschrift heeft de promovenda onmiskenbaar een trend in gang gezet naar meer empirisch onderzoek als onderdeel van een juridisch proefschrift.

M.R.T. Pauwels, *Terugwerkende kracht van belastingwetgeving: gewikt en gewogen. Een rechtstheoretisch en positiefrechtelijk onderzoek naar een methode voor vorming van wettelijk overgangsrecht in het belastingrecht*, Den Haag, Sdu 2009, XVI+474+XLII p.

(Dissertatie Tilburg).

Veel fiscaal-juridische proefschriften hebben het materiële belastingrecht tot onderwerp en zijn daarbij altijd wel in meer of mindere mate gericht op de fiscale praktijk. Proefschriften op het terrein van het formele belastingrecht komen al aanmerkelijk minder voor. Een fiscaal-dogmatisch onderzoek zoals ten grondslag ligt aan dit proefschrift, is een zeldzaamheid. De promovendus heeft zich op een voortreffelijke wijze van zijn taak gekweten. Hij onderzoekt zowel rechtstheorie als rechtseconomie, analyseert een omstandighedencatalogus en plaatst terugwerkende kracht van belastingwetgeving in de context van het EVRM (art. 1 Eerste Protocol) en het communautaire recht. Zeer goed geschreven.

**J.M.H.F. Teunissen, *Het burgerlijk kled van de staat. Beschouwingen over de tweewegenleer*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996, X+371 p.
(Dissertatie Maastricht)**

Raymond Schlössels

Toen ik in de jaren negentig zelf werkte aan mijn proefschrift maakte de in 1996 *cum laude* verdedigde dissertatie van Teunissen (tegenwoordig hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Open Universiteit) veel indruk op mij. De auteur schreef het boek toen hij al geruime tijd hoofddocent was (in die tijd kon dat nog!). Het werk is dus het resultaat van een ‘gerijpt’ denkproces. Voor een AIO kan dit een valkuil zijn (mijn promotor waarschuwde daarvoor...), maar dit doet niet af aan de mijns inziens magistrale – en bovendien zeer eigenzinnige – wijze waarop Teunissen erin slaagde een omvattende theorie te presenteren inzake het fundamentele onderscheid tussen publiek- en privaatrecht. Niet alleen de grondigheid van de analyse valt op, maar ook de rechtspolitieke lading. Of dit laatste een juridisch proefschrift tot een goed boek kan maken is natuurlijk omstreden. Ik denk van wel. En het is daarom dat ik het werk heb gekozen: het heeft een boodschap die tot denken aanzet. Het werk kent zeker belangrijke schaduwzijden. Het kan systematisch beter, de opbouw kan logischer en de auteur had zich op punten kunnen beperken (zie ook het slot van deze bespreking). Maar dit doet niet af aan de kracht van het werk.

Zoals de titel van het boek reeds doet vermoeden staat in het onderzoek van Teunissen de vraag centraal of, en zo ja in hoeverre de overheid mag deelnemen aan het privaatrechtelijke rechtsverkeer ter behartiging van publiekrechtelijke belangen. Hierbij vormen de democratisch-rechtsstatelijke *waarborgen* voor de burger het primaire toetsingskader. Het thema overheid en privaatrecht leverde, zoals bekend, in de twintigste eeuw veel proefschriften op. Origineel *lijkt* het onderwerp van de voorliggende dissertatie daarom niet. Het boek van Teunissen is echter als *rechtspolitiek manifest* naar aard en inhoud beschouwd – zeker naar Nederlandse maatstaven – onorthodox. Strikt genomen betreft het een scherpe aanval die zich richt tegen het *positieve* Nederlandse recht (i.h.b. tegen de gemene en gemengde rechtsleer, de tweewegendoctrine, alsmede tegen de theoretische grondslagen van het Windmill-arrest (HR 26 januari 1990, AB 1990, 408 m.nt. G.P. Kleijn (de doorkruisingsleer)). De pijlen van Teunissen zijn voorts gericht tegen het rechtspositivisme in het algemeen (zie zijn beschouwingen over de verhouding tussen positief recht en materiële rechtsbeginselen (p. 209-212) en nivellering (alsmede verschraling) van de rechtsdogmatiek. Teunissen keert zich verder tegen het *neo-liberale* (neo-Amerikaanse) sociaal-economische model (‘de Staat

is géén bedrijf' (p. 227)); de publieke sector dreigt door 'ver-economisering' steeds verder 'te verloederen' (p. 305).

Daarnaast uit hij felle kritiek op de vertroebeling van de zijns inziens cruciale scheiding tussen verantwoordelijkheden van de staat, individuen en maatschappelijke verbanden (o.m. in de sfeer van subsidies (p. 235-236)) en de gelijkstelling van 'publiek domein' met burgerrechtelijke eigendom (welke kritiek hij onder meer baseert op een uitvoerige en naar mijn mening overtuigende verwijzing naar de rechtspraak van het Bundesverfassungsgericht inzake Art. 14 Grundgesetz (Eigentumsgarantie); p. 243-250). Tenslotte keert de auteur zich tegen ontwikkelingen in de Nederlandse wetgeving die algemeen belangacties van rechtspersonen faciliteren (i.h.b. de artikelen 3:305b en 3:305a BW (zie de hoofdstukken 7 en 8)). Een en ander resulteert een doorwrochte visie op het onderscheid tussen publiek- en privaatrecht die cultuurhistorisch, rechtsfilosofisch en rechtsvergelijkend is gefundeerd. In een notendop beschouwd, legt Teunissen de volgende uitgangspunten aan zijn 'leer' ten grondslag. Deze lopen als een rode draad door het proefschrift:

1. Het onderscheid tussen publiek- en privaatrecht kan volgens hem niet (alleen) worden begrepen vanuit het positieve recht en al in het geheel niet worden verklaard aan de hand van een 'positivistische' normentheorie (Kelsen, Krabbe o.m. p. 151). Het onderscheid is historisch bepaald en hangt samen met de *cultuurhistorische* ontsluiting en (juridische) *differentiatie* van de samenleving welke zich sedert de middeleeuwen geleidelijk in Europa voltrok. De Franse revolutie, waarvan het gedachtegoed steunt op de 'dubbele ideologische erfenis' van Locke (burgerlijke vrijheid) en Rousseau (democratisering op basis van het gelijkheidspostulaat (p. 108)), bracht uiteindelijk een (vrije) burgerrechtelijke maatschappij (waarbinnen het particulier belang centraal staat) en een publieke staat (dienstig aan het algemeen belang (res publica)). De staat is volgens Teunissen een gemeenschapsverband met een materiële competentiesfeer. Het publiekrecht is het interne (verband)srecht van deze publieke rechtsgemeenschap (o.m. p. 208) dat de relatie bestuur-burgers beheerst. Op basis van dit recht worden door statelijke organen – ingevolge een verfijnde bevoegdhedenstructuur (machtenscheiding, specialiteitsbeginsel) – publiekrechtelijke belangen behartigd. Hierbij staat de verdelende rechtvaardigheid (iustitia distributiva) centraal. Het publiekrecht waarborgt de vrijheid van de burger ten opzichte van de staat (in negatieve én positieve zin (p. 148 e.v.)).
2. Het privaatrecht, dat naar zijn aard principieel verschilt van publiekrecht, valt uiteen in (o.m.) burgerlijk (maatschapsrecht)recht – zeg maar het 'vermogensrecht' – en (intern) privaatrecht van private gemeenschapsverbanden (denk bijvoorbeeld aan personen- en familierecht (onder meer 'het gezin') en verenigingsrecht). Het burgerlijk recht is volgens Teunissen naar zijn aard een privaat ius commune, dat de algemene voorwaarden creëert voor een vrij maatschappelijk (rechts)verkeer op voet van burgerlijke gelijkheid. Het wordt beheerst door de iustitia commutativa (vergel-

dende rechtvaardigheid) en is dienstbaar aan de behartiging van private belangen (p. 208).

3. Tussen de rechtssferen van de staat en de burgerlijke maatschappij bestaat een 'Wechselbeziehung'. Enerzijds creëert de staat de voorwaarden voor het maatschappelijke verkeer door de positivering van burgerlijk recht met als complement publiekrechtelijke wetgeving op sociaal terrein (denk bijv. aan de wetgeving die de positie van huurders en arbeiders versterkt). Anderzijds is het volk ingevolge democratische participatie betrokken bij het proces van statelijke rechtsvorming, maar dit geschiedt op basis van de instandhouding van de onderscheiding van beide 'verbanden' ('de idee van onderling onherleidbare materiële rechtskringen' (p. 150, 212)). Van een Hegeliaans (p. 149) dialectisch onderscheid tussen de genoemde rechtssferen – met de staat als hoogste synthese – kan geen sprake zijn. Vrije maatschappelijke betrekkingen en gedifferentieerde niet-statelijke gemeenschappen (private verbanden, met een eigen competentiesfeer) vóóronderstellen de aanwezigheid van een publieke rechtsgemeenschap, die als instituut van het algemeen belang een unieke integratiefunctie vervult ten opzichte van de niet-statelijke rechtskringen (p. 223).
4. Aan het 'burgerlijk privaatrecht' (in het typische jargon van Teunissen het privaatrecht dat niet kan worden aangemerkt als het 'interne' recht van een privaat verband) ligt de idee van natuurlijke vrijheid van de persoon ten grondslag. Het burgerlijk recht – denk aan het Burgerlijk Wetboek (BW) – *vestigt of verleent* derhalve geen bevoegdheden, maar positieveert deze slechts (o.m. p. 114, 221). Vorm en materiële inhoud van het recht dienen in dit kader goed te worden onderscheiden. Het BW heeft de *vorm* van een wet in formele zin (publiekrechtelijke rechtshandeling), terwijl de inhoud volgens Teunissen *materieel* privaatrechtelijk of publiekrechtelijk (denk bijvoorbeeld aan de huurbescherming) van aard kan zijn.
5. Publiekrechtelijke bevoegdheid dient, anders dan materieel-privaatrechtelijke bevoegdheid – zeker indien de *vrijheid* van burgers in het geding is – , uitdrukkelijk te worden gevestigd (o.m. p. 146). Deze bevoegdheid is in beginsel onderworpen aan de eis van wetmatigheid van bestuur. Het positieve stelsel van bestuurswetgeving wordt voorts gekenmerkt door doelbinding. Aan dit stelsel behoort een proces van democratische – onpartijdige – determinatie (p. 228-231) van publiekrechtelijke belangen ten grondslag te liggen (o.m. p. 148-149; 232-240). Formele (doelgebonden) overheidsbevoegdheden worden steeds uitgeoefend binnen een publieke materiële competentiesfeer (o.m. p. 231-232). De behartiging van het algemeen belang staat hierbij centraal.
6. Teunissen verwerpt – op basis van zijn cultuurhistorische, rechtsfilosofische en rechtstheoretische analyses – de gemene rechtsleer en de hierop gebaseerde tweewegenleer. Onjuist is volgens hem het uitgangspunt dat de staat als rechtspersoon (en bijgevolg vermogensrechtelijk toerekenings-subject) – ingevolge het BW – beschikt over privaatrechtelijke bevoegdheden.

den ter behartiging van publieke belangen (welke ‘bevoegdheden’ de Hoge Raad in ‘Windmill’ (vgl. o.m. p. 188) volgens Teunissen tevergeefs op basis van de ‘doorkruisingsdoctrine’ tracht te beteugelen). Voor zover de staat al gebruik mag maken van burgerrechtelijke rechtsvormen (bijvoorbeeld de figuur van de overeenkomst) geschiedt dit *in het kader* van haar materieel-publiekrechtelijke competentiesfeer (zie onder punt 5). Het functioneren van overheidsrechtspersonen in het burgerrechtelijke verkeer dient daarom steeds te geschieden, “...niet *ter* (zelfstandige) behartiging van publieke belangen – want de behartiging van publieke rechtsbelangen is een zaak van publiek verbandsrecht en dient te geschieden op basis van publiekrechtelijke bevoegdheden –, maar waar dat nodig is in het kader van de uitoefening van de – steeds ter bereiking van specifieke doeleinden verleende – publiekrechtelijke bevoegdheden. (p. 221)”

7. Publiek domein is volgens Teunissen ten slotte niet vergelijkbaar met burgerrechtelijke eigendom. De auteur onderbouwt dit standpunt zeer uitvoerig.

Tot zover het algemeen-theoretische kader dat als anker fungeert voor meer concrete beschouwingen. Hoe heeft Teunissen een en ander uitgewerkt? In deel I (de hoofdstukken 1 tot en met 3) gaat de auteur uitvoerig in op het ontstaan van de liberaal-democratische rechtsstaat en het daaraan inherente onderscheid tussen publiek- en privaatrecht. Voorafgaand aan een analyse van de (gedemocratiseerde) rechtsstaat, beschrijft Teunissen uitvoerig de karakteristieken van de (voor het ‘vrije’ individu niet-ontsloten) middeleeuwse feodale samenleving (met een typerende vermenging van ‘imperium’ (overheidsrechten) en ‘dominium’ (vermogensrechten). Vervolgens analyseert hij de klassieke politiestaat (vgl. bijv. Pruisen en het Franse ‘ancien régime’) en het proces van juridische differentiatie dat zich geleidelijk voltrok en resulteerde in een scheiding tussen publieke overheidsmacht en private vermogensrechten. De overgang van de politiestaat naar de democratische rechtsstaat luidde vervolgens het einde in van de algemene bestuurs- of politiebevoegdheid (p. 115 e.v.). In Nederland krijgt dit proces, na een voorafgaande politieke beteugeling van de macht van de Koning (denk aan de vestiging van het parlementaire stelsel in de jaren 1866-1868), volgens Teunissen zijn juridische beslag in het Meerenbergerarrest (HR 13 januari 1879, W. 4330; p. 119-120).

In het vijfde hoofdstuk, waarin felle kritiek wordt geuit op de rechtspraak van de Hoge Raad, verwerpt Teunissen de Kabayel-leer (HR 18 februari 1994, AB 1994, 415). Ingevolge deze ‘leer’ hoeft de overheid om ‘toegang’ te krijgen tot de onrechtmatige daadsactie enkel een ‘voldoende belang’ aan te tonen (art. 3:303 BW). Volgens Teunissen is door toedoen van de Hoge Raad artikel 6:162 BW bijgevolg geleidelijk verworpen tot een *para-wettelijke* ‘Generalklausel’ (p. 182-183) op basis waarvan de overheid – bij afwezigheid van

een publiekrechtelijk (handhavings)instrumentarium – publiekrechtelijke belangen ingevolge verbods- en gebodsacties kan behartigen.

In de hoofdstukken 7 en 8 – een soort epiloog – kritiseert Teunissen tenslotte de artikelen 3:305b en 3:305a BW (de collectieve actiebevoegdheden van overheidsrechtspersonen en private belangenorganisaties ter behartiging van o.m. algemene en collectieve belangen). De beschouwingen over het laatstgenoemde artikel (art. 3:305a BW) monden uit in een waarschuwing tegen het ontstaan van (ondemocratische) privaatrechtelijke ‘pseudo-overheden’ (p. 303 e.v.), zoals milieuverenigingen die pretenderen ‘het algemeen milieubelang’ te behartigen, en de uitholling van publiekrechtelijke verantwoordelijkheden (p. 306).

De grondige literatuurkennis van Teunissen (zowel in rechtshistorisch als rechtsvergelijkend perspectief (Duits en Frans recht)) is opmerkelijk. De (omstreden) rechtspolitieke visie die de auteur uitdraagt wordt met vele – vaak steekhoudende – argumenten onderbouwd. Een belangrijk punt van kritiek is de wijze waarop de boodschap door Teunissen is verpakt. Weerstand wordt opgeroepen door het veelvuldig gebruik van termen als ‘non recht’, ‘regressief karakter van rechtspraak’, ‘para-wettelijke ‘Generalklausel’, ‘Umwertung aller Werte’ en ‘verloedering’, alsmede het schrijven in de ‘wijvorm’. Het is de vraag of Teunissen dit alles nodig had om zijn belangwekkende boodschap helder voor het voetlicht te brengen.

Een ander punt van kritiek is de (ogenschijnlijk) moeilijk controleerbare ‘vervlechting’ van (onder meer) liberale en christelijke rechtsfilosofische benaderingen, waardoor de theorie van Teunissen soms inconsistent *lijkt*. Zo is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat Teunissen, die aan zijn rechtspluriforme visie in het bijzonder de (christelijke) verbandenleer ten grondslag legt, zich fel keert tegen algemene zorgplichtbepalingen in bestuurswetgeving en vorderingsrechten van belangenorganisaties, terwijl deze in ‘christelijke hoek’ soms warm worden ontvangen (vgl. bijvoorbeeld: J.P. Balkenende, *Verantwoordelijkheid en recht. Een beschouwing over pluriformiteit, maatschappelijke verantwoordelijkheid en verdeling van taken en bevoegdheden*, Preadvis Calvinistische Juristen Vereniging 1995, p. 39-40). De nauwkeurige lezer treft in het boek op dit punt echter een verantwoording aan (zie o.m. p. 222, waar Teunissen uitdrukkelijk afstand neemt van bepaalde gemeenschapsdenkers en hun visie op de ‘hoekstenen van de samenleving’, alsmede de noten 4 en 5 bij hoofdstuk 6). Maar misverstanden gaan niet zelden een eigen leven leiden.

Andere mooie, wat oudere, voorbeelden van goede proefschriften op mijn vakgebied (de waarde van een werk blijkt vaak pas na een tijdje...) zijn:

J.H. van Kreveld, *Beleidsregels in het recht*, Deventer: Kluwer 1983, XIX+319 p. (dissertatie Groningen). Dit boek heb ik gekozen omdat het een voorbeeld is van een fraai systematisch werk over een bepaald type rechtsregel.

B.J. Schueler, *Vernietigen en opnieuw voorzien. Over het vernietigen van besluiten en beslechten van geschillen*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1994, XII+315 p. (dissertatie Utrecht).

Dit werk is theoretisch niet zo bijzonder en wat opzet betreft eigenlijk gewoon. Ik heb het boek echter gekozen omdat na vijftien jaar duidelijk is geworden dat de inhoud van dit boek van grote invloed is geweest op de ontwikkeling van het Nederlandse bestuursprocesrecht.

F.J. van Ommeren, *De verplichting verankerd. De reikwijdte van het legaliteitsbeginsel en het materiële wetsbegrip*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996, XXII+431 p. (dissertatie Amsterdam VU).

Een cum laude verdedigd proefschrift dat blijkt geeft van een nauwkeurig doorgevoerde analyse inzake het wetsbegrip en het legaliteitsvereiste. In zekere zin is het – wat opzet betreft – een tegenpool van het bestreden werk.

**P. Scholten, *Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad*, Amsterdam: Scheltema en Holkema 1899, 153 p.
(Dissertatie Amsterdam UvA)**

Carla Sieburgh

Een proefschrift dat ik met bewondering heb gelezen en aan de inhoud waarvan ik met regelmaat terugdenk is het in 1899 door Paul Scholten verdedigde “Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad”.

Het boek is om verschillende redenen aantrekkelijk. Het is door een geïnspireerde onderzoeker geschreven (er is geen sprake van plichtmatigheid), het is goed gecomponeerd, het is conceptueel, het getuigt van een breed en diepgaand inzicht in het onderwerp en stijgt boven het geldende recht en de ten aanzien daarvan gevoerde discussie uit. Het binnen het onderwerp gekozen thema is (in 1899) visionair en tot op heden relevant: is naast schuld de billijkheid een reden voor aansprakelijkheid? De combinatie van deze factoren maakt dat het proefschrift een zekere tijdloosheid heeft.

Bij de behandeling van zijn onderwerp refereert Scholten regelmatig aan opvattingen en ontwikkelingen in het buitenland en in andere delen van het recht (het strafrecht). Van de studie die aan deze gegevens ten grondslag ligt, doet Scholten geen verslag. Dat is aantrekkelijk, omdat op deze wijze de vergelijking het betoog niet onderbreekt, zij niet afzonderlijk van de rest wordt gepresenteerd (waardoor het verband niet altijd duidelijk zou zijn) en het proefschrift een omvang heeft die de toegankelijkheid ervan bevordert.

Wat voor rechtsvergelijking geldt, geldt ook voor andere onderwerpen (wat is onrechtmatigheid, wat is schuld, wat is de onderlinge verhouding). Zij worden op een onderling betrokken wijze besproken, de discussie wordt niet gemeden, maar het onderzoek blijft een lopend betoog.

In veel proefschriften zie je de ‘verslaglegging’ van de zoektocht. Mijns inziens verliest een boek daardoor aan zeggingskracht en aan gerichtheid. Het kost tijd om een meer conceptuele benadering te volgen –zoals Scholten doet. Dat is meer dan de moeite waard. Het dwingt de schrijver om echt los te komen van de ‘onderzoeksresultaten’ en om met behulp daarvan een consistent geheel te componeren. De omvang van een dergelijk boek is geringer, niet omdat er minder informatie instaat, maar omdat het compact wordt gebracht (153 p.)

Andere proefschriften die wat mij betreft een voorbeeld kunnen zijn:

P. van, *Toerekening van rechtshandelingen*, Deventer: Kluwer 1996.

Ook dit proefschrift geeft blijk van een vermogen tot conceptueel denken, van het uitdenken van een nieuwe gedachte en van een goed verband met het geldende recht. Resultaten van rechtsvergelijking worden integrerend behandeld. Het boek heeft een aangename omvang (169 p.).

M.W. Hesselink, *De redelijkheid en billijkheid in het Europese Privaatrecht*, Deventer: Kluwer 1999, XVI+495 p.

(Dissertatie Utrecht)

In dit proefschrift wordt het onderwerp 'redelijkheid en billijkheid' per toepassingsmogelijkheid en in verregaande mate rechtsvergelijkend behandeld. De rechtsvergelijking is niet een losstaand deel doordat bij iedere toepassingsvorm van de redelijkheid en billijkheid wordt ingegaan op de uitwerking daarvan in de verschillende stelsels.

Het boek is conceptueel minder sterk dan de voorgaande twee boeken (en mede daardoor erg dik: 435 p.). Wel is het een fraai voorbeeld van hoe men interessant en meeslepend rechtsvergelijking kan verrichten, aanwenden en in detail kan uitwerken – zonder dat sprake is van een 'postzegelverzameling' van rechtsvergelijkende onderzoeksresultaten.

R.J.B. Schutgens, *Onrechtmatige wetgeving*, Deventer: Kluwer 2009. XV+327 p.
(Dissertatie Nijmegen)

Werkend vanuit een duidelijke en originele vraag worden de achtergronden van aansprakelijkheid voor wetgeving in het staatsrecht en het burgerlijke recht kernachtig en diepgaand weergegeven. Op grond daarvan worden voor verschillende aansprakelijkheidsmodaliteiten (toetsing, nadeelcompensatie, onverbindendverklaring, wetgevingsbevelen) de grenzen van het geldende recht verkend en vernieuwende voorstellen gedaan. Het boek is goed geschreven en omvat 284 p.

**J.J.J. Sillen, *Rechtsgevolgen van toetsing van wetgeving. Een vergelijkend onderzoek naar het Amerikaanse, Duitse en Nederlandse recht*, Serie Staat en Recht deel 1, Deventer: Kluwer 2010, XI+293 p.
(Dissertatie Nijmegen)**

Hans den Tonkelaar

Een overweging uit een vrij recent arrest van het Amsterdamse hof:¹

Goed voorstelbaar, zo niet aanstonds evident, is dat een andere rechter over de vraag of de personen aan wie de schade is veroorzaakt waarvoor de overeenkomsten een vergoeding toekennen recht hebben op een hogere vergoeding, op welke grondslag dan ook, dan bij de overeenkomsten toegekend, anders zal — kunnen — oordelen dan de Nederlandse rechter als deze beslist of de overeenkomsten verbindend moeten worden verklaard en, hiermee, of aan de personen aan wie de schade is veroorzaakt in beginsel — ongeacht hun eventuele eerdere rechten — geen vordering tot een hogere vergoeding meer toekomt.

De eerste zin van het proefschrift van W.A.M. den Tonkelaar:

De thermische ontleding van alkylesters in de gasfase tot alkenen en carbonzuren is reeds lang bekend.²

Joost Sillen begint met

De bevoegdheid van de rechter om wettelijke voorschriften op hun rechtmatigheid te toetsen staat garant voor stevige debatten over de plaats van de rechter in het staatsbestel, zeker als het toetsing van wetten van het parlement aan de Grondwet betreft. (p. 3)

Hij eindigt 249 bladzijden verder als volgt.

Tegen het ontbreken van zulke rechtvaardigingen in rechterlijke uitspraken bestaan allerlei bezwaren. Zo verrommelt het recht erdoor, waardoor het onvoorspelbaar wordt. Maar bovenal wekken zulke beslissingen de indruk, dat de rechter van opvatting is dat hij niet gebonden is aan de wet. (p. 250)

---

1 Hof Amsterdam 12 november 2010, LJN: BO3908, NJ 2010,683, r.o. 2.11.

2 W.A.M. den Tonkelaar, *Enolisatie bij de thermolyse van esters in de gasfase* (diss. Leiden), 1966, p. 11.

Mijn verre familielid had het moeilijk als natuurkundige. Een onderwerp als het zijne moet je in een proefschrift van zestig pagina's gelijk maar bij de technische horens pakken. Maar Sillen bespreekt een onderwerp dat niet echt makkelijker is dan de verbindendverklaring van een schikking na massaschade waarover het Amsterdamse hof te oordelen had. Hij gebruikt er heldere en soepele zinnen voor.

Toen mij gevraagd werd mee te werken aan deze bundel, wist ik direct dat ik het over het taalgebruik in proefschriften wilde hebben en Sillen als voorbeeld zou noemen. Lastiger was de beslissing wat te citeren uit zijn boek. Er zijn mooiere stukjes dan het begin en het slot, maar die vragen om malicieuze vergelijkingen met andere proefschriften en de bedoeling van deze bundel is het geven van stimulerende voorbeelden. Een willekeurige greep uit recente proefschriften levert meer beginpassages op die soepel lijken te lezen. Ik noem een paar beginzinnen.

De afgelopen jaren hebben zich herhaaldelijk situaties voorgedaan waarin beleggers schade (stellen te) hebben geleden, als gevolg van misleidende berichtgeving door beursgenoteerde effectenuitgevende instellingen.³

Een makkelijk leesbare zin, maar pas op voor de woorden tussen haakjes, waar de auteur – juristen zijn daar meesters in – als het ware vanuit de coulissen een terzijde geeft. Dit leidt de lezer af. Vervolgens heeft deze al zijn aandacht nodig voor instellingen met een dubbele bijvoeglijke bepaling. Niets overigens ten nadele van de inhoud van De Jongs degelijke proefschrift of van het volgende, waarvan de eerste zin luidt:

Rechters opereren in een bijzonder krachtenveld. Zij moeten 'recht' doen op basis van door de wetgever vastgestelde regels.⁴

Van de lezer wordt doordenken gevergd. Hij wordt geconfronteerd met een combinatie van begrippen waar hij veel achter moet zoeken, in het bijzonder het tussen aanhalingstekens geplaatste recht. Doordenken wordt ook sterk gestimuleerd bij:

In het vaktijdschrift van de Nederlandse beroepsvereniging voor rechters stond recent dat in een aantal Oost-Europese landen niet alleen door media, maar ook

---

3 B.J. de Jong, *Schade door misleiding op de effectenmarkt. Een onderzoek naar de vereisten van causaal verband en schade bij schadevergoedingsacties van beleggers wegens misleiding door beursvennootschappen, met beschouwingen over Amerikaans recht*, Serie vanwege het Van der Heijden Instituut, nr. 103 (diss. Nijmegen), Deventer: Kluwer 2010, p. 1.

4 H.C.F.J.A. de Waele, *Rechterlijk activisme en het Europees Hof van Justitie* (diss. Nijmegen), Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2009, p. 1.

door politici, inclusief regeringsleden, zeer negatieve kritiek geleverd wordt op de rechtspraak.⁵

Met andere woorden: in een aantal Oost-Europese landen zouden politici ongezouten kritiek leveren op de rechtspraak. Deze woorden volstaan als het om de eerste zin van een boek gaat. De overige informatie is op dat moment overbodig en leidt de lezer maar af. De lezer wordt door een zin als de hier geciteerde eigenlijk alleen niet afgeleid van de hoofdzaak als hij al weet dat de schrijver informatie uit *Trema*⁶ behandelt en zich al afvraagt of alleen vanuit de media of ook rechtstreeks door politici ongezouten kritiek op rechters wordt geventileerd.

Toegegeven: de eerste zin van een boek is niet de makkelijkste om te schrijven. Beginnen met een verhaaltje wil nog wel eens helpen. Schutgens⁷ begint met een Duitse studente die vertelt over de manier waarop het Nederlandse publiekrecht op college aan haar gepresenteerd is, culminerend in de woorden '*Holland ist kein Rechtsstaat*', waardoor de lezer onherroepelijk bij de les is. Verberk⁸ opent met een snelle schets van de opkomst van *drug courts* in de Verenigde Staten. De Delftenaar Wesselingh neemt ook de niet-techneuten mee naar zijn hoogst specialistische onderwerp met:

It is not often realised that a large number of products are made from base materials that are at some point in sheet form. Books are printed on sheets of paper, clothes are made from rolls of fabric, car bodies are moulded from sheet metal. Also high-tech products like televisions, solar cells, printed circuit boards and computer chips have thin but large area substrates as a base for manufacturing (...).⁹

Niet alleen moet het begin de lezer pakken, hij – daarmee bedoel ik steeds ook: zij – moet betrokken blijven. Dat lukt Sillen door zijn losse, heldere – vaak docerende – stijl. Hoewel de auteur gaandeweg de lezer zozeer in het onderwerp betreft dat hij hem als het ware op een steeds hoger niveau kan aanspreken, moet hij zorgen dat hij de volle aandacht van die lezer voor zijn eigen betoog behoudt. De route die de lezer volgt, wordt door de schrijver bepaald. Dat geldt in ieder geval bij een dissertatie, waarin het betoog immers een proeve van bekwaamheid in de wetenschapsbeoefening is. Een lite-

---

5 P.M. van den Eijnden, *Onafhankelijkheid van de rechter in constitutioneel perspectief*, Serie Staat en Recht deel 3 (diss. Nijmegen), Deventer: Kluwer 2011.

6 *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht*.

7 R.J.B. Schutgens, *Onrechtmatige wetgeving*, Serie Recht en Praktijk, nr. 172 (diss. Nijmegen), Deventer: Kluwer 2009.

8 H.G.E. Verberk, *Probleemoplossend strafrecht en het ideaal van responsieve rechtspraak* (diss. Rotterdam), Den Haag: SDU Uitgevers 2011.

9 J. Wesselingh, *Contactless Positioning using an Active Air Film* (diss. Delft), Delft: RU Delft 2011.

rair schrijver, een dichter, een columnist, een satiricus en allerlei andere soorten schrijvers, zullen juist de gedachtegang van hun lezer willen bespelen, soms de vrije loop willen laten. De promovendus kan dat beter niet doen.

Schutgens, Verberk en Wesselingh nemen wat dat betreft geen risico en verleiden de lezer hen te volgen. De lezers van de beginzinnen van Van den Eijnden, De Jong en De Waele kijken nog even rond of er zich niets achter de bomen langs de weg schuil houdt. Ze krijgen overigens, ik herhaal het maar, ook bij deze doctores waar voor hun geld. Maar schrijvers moeten zorgen dat de lezer recht vooruit blijft kijken op de door hen uitgestippelde route. Kijkt de lezer om of zoekt hij achter de bomen, dan kan hij makkelijk de weg kwijt raken, onzeker worden of in het ergste geval een boom raken. Dit zal hij niet zichzelf, maar de schrijver verwijten.

De beginzin van Sillen mag wat lang zijn, de lezer weet onmiddellijk dat er een rechterlijke bevoegdheid is die tot 'stevige debatten' leidt. Dat is spannend; daar is de lezer voor gekomen. Het boek is voor promovendi zeer lezenswaardig omdat de opgewekte toon van het begin, de helder docerende stijl en het soepele taalgebruik geen moment verlaten worden.

Wij juristen hebben het in de grond van de zaak gemakkelijk. Weliswaar hebben we een gecompliceerd jargon uitgevonden en hanteren we een taal die zo *weltfremd* is als de geciteerde zin uit het Amsterdamse arrest, maar we werken gewoon met taal, niet met de thermische ontleding van alkylesters of met positioneersystemen die een dunne gasfilm behoeven. We leren de taal zelf hanteren en geven er in een proefschrift dus blijk van dat we dat kunnen. *In der Beschränkung zeigt sich der Meister*,¹⁰ maar ook in eenvoudig taalgebruik. Dat geldt net zo goed wanneer u als praktijkjurist adviseert, meepraat of beslist. Het is niet anders dan bij de dokter. U vertrouwt de arts die u duidelijk uitlegt wat u mankeert en wat daaraan te doen is, meer dan degene die met zware technische termen aandoening en behandelingsmethode uit de doeken doet.

Maar, denkt de promovendus, ik schrijf toch niet voor leken? Ik moet de commissie van mijn kunnen overtuigen!

Laten we hopen dat de commissie zich niet door moeilijke zinnen om de tuin laat leiden en – nog veel meer – onder de indruk is van de jonge wetenschapper die een lastige kwestie helder uiteen kan zetten. En daarbij is er nog een kans dat 'de praktijk' uw boek gaat gebruiken. In dat verband is de geruststellende beginzin van Kleyns Boedelscheiding, jarenlang hét handboek op dit terrein, aardig om hier te citeren: 'Ieder weet wel zo ongeveer wat met het begrip boedelscheiding wordt bedoeld'.¹¹ De lezer – Kleyn wist heel goed dat de praktijk behoefte had aan een handboek – krijgt de indruk dat hij mee kan praten, dat het onderwerp dicht bij huis ligt.

---

10 Uit: J.W. von Goethe, *Was wir bringen: Vorspiel bey Eröffnung des neuen Schauspielhauses zu Lauchstädt*, Tübingen 1804.

11 W.M. Kleyn, *De Boedelscheiding* (diss. Leiden), Arnhem: Gouda Quint, 1969, p. 2.

Denk, terwijl je schrijft, aan de lezer. De commissie wil een proeve zien van iemand die boven de materie staat en daar rustig over kan vertellen. Het grotere publiek vindt je – vermoedelijk terecht – toch al heel knap. Niemand vraagt om lange zinnen, moeilijke woorden, typisch juridische opeenstapelingen van tussenzinnen vol min of meer subtiele nuances, kortom: niemand vraagt om een confrontatie met de beruchte valkuilen voor juristen. Denk daaraan bij het schrijven van een proefschrift, maar ook later, zelfs als je rechter of raadsheer wordt.

J.M. Prinssen, *Doorwerking van Europees recht. De verhouding tussen directe werking, conforme interpretatie en staatsaansprakelijkheid*, Deventer: Kluwer 2004, XII+279 p. (Dissertatie Universiteit van Amsterdam)

Henri de Waele

De criteria waaraan een proefschrift moet voldoen om als ‘voorbeeldig’ te gelden, zijn niet zo heel mysterieus of verbazingwekkend – althans, in de ogen van schrijver dezes. In principe zijn op dissertaties dezelfde maatstaven van toepassing als op ieder ander wetenschappelijk werk (of zo u wilt, ‘product van juridisch onderzoek’). De kwaliteit staat of valt met 1) een degelijke structuur; 2) een heldere stijl en dito taalgebruik, en 3) een enigszins verrassende of vernieuwende boodschap. Het proefschrift van Jolande Prinssen voldoet ruimschoots aan deze criteria.

Regels van EU-recht kunnen op drie verschillende manieren doorwerken in de nationale rechtsorde: langs de weg van de directe werking, via (de verplichting tot) conforme interpretatie, of over de band van de staatsaansprakelijkheid (de zgn. *Francovich*-doctrine). Het proefschrift van Prinssen richt zich op alle drie de vormen, en in het eerste deel van haar boek slaagt zij er in om deze, in kort bestek, vrij volledig in kaart te brengen. Daarbij beperkt ze zich niet tot een eendimensionale (of, zo u wilt, positivistische) beschouwing: weliswaar vertrekt ze steeds vanuit de jurisprudentie van het Europees Hof van Justitie, maar ze betreft vervolgens ook rechtstheoretische en rechtsvergelijkende gezichtspunten in haar analyse. Dit gebruik van ‘hulpwetenschappen’ blijft steeds functioneel, pakt verfrissend uit, en verleent extra diepgang aan haar onderzoek. In het tweede deel van het proefschrift onderzoekt ze de verhouding tussen de leerstukken. Ook de opzet van dit deel is erg goed doordacht; een solide onderverdeling in hoofdstukken, paragrafen en subparagrafen, waardoor vrijwel alle relevante kwesties en pijnpunten uit de doctrine en rechtspraak op inzichtelijke wijze de revue passeren, wat uiteindelijk uitmondt in een overtuigende rangschikking van de onderscheiden doorwerkingsmechanismen. Het laatste deel beslaat slechts één hoofdstuk, en bevat een slotbeschouwing van acht pagina’s. Deze keuze is ietwat merkwaardig, en de auteur laat hiermee een klein steekje vallen; een dergelijke (summiere) afsluiting hoort eigenlijk niet in een afzonderlijk deel thuis. Dit doet echter niets af aan het feit dat het plan van behandeling, over het geheel genomen, logisch, secuur en transparant is, wat resulteert in een knappe, coherente en hecht gestructureerde studie.

Ook qua taal en stijl doet Jolande Prinssen precies wat van een dissertatie verwacht mag worden: ze kiest haar woorden zorgvuldig en communiceert duidelijk, op een afgemeten, zakelijke toon. Chapeaux zijn hiervoor evenzeer

op hun plaats. Niettemin moet hier wel meteen worden gewezen op het aloude 'Over smaak van niet te twisten'-credo. Voor veel juristen geldt namelijk *no-nonsense* als een dwingend gebod, terwijl schrijver dezes geen enkel bezwaar koestert tegen meer bloemrijke (of, zo u wilt, literaire) formuleringen. Uitwijdingen, beeldspraken en intertekstuele knipoogjes kunnen – mits goed gedoseerd – besprekingen van juridische materie in belangrijke mate verlevendigen, en bij gelegenheid de analyse zelfs naar een hoger niveau tillen. Men mag dit natuurlijk evengoed als een absolute doodzonde beschouwen (we leven immers in een vrij land), en zich strikt aan het dogma van de Heilige Soberheid vastklampen. Helaas leidt dat nogal eens tot kraak- en smakeloos juridisch proza, waar de gemiddelde lezer warm noch koud van wordt. Denkelijk mag ook een wetenschappelijk publiek best geamuseerd, somtijds zelfs geëpateerd worden.

De boodschap van Prinssens proefschrift is, toegegeven, niet extreem innovatief, en het boek heeft beslist geen paradigmaverschuivingen of Copernicaanse omwentelingen in gang gezet. Wel is de auteur – voor zover bekend – de eerste geweest die de drie vormen van Europeesrechtelijke doorwerking systematisch op een rij heeft gezet, de wisselwerking in kaart heeft gebracht (waarbij ook de binnen- en buitenlandse rechtspraktijk uitvoerig aan bod komt), en die geprobeerd heeft om enige prioriteitsordering aan te brengen. Ze kent tentatief een primaat toe aan de methode van conforme interpretatie, al acht zij het aan de nationale rechter om, naar gelang de omstandigheden, eigen voorkeuren te laten prevaleren – een opvatting die tot op zekere hoogte school heeft gemaakt. Origineel is verder onder meer, in de analyse van staatsaansprakelijkheid, de uitgebreide reflectie op de rol van eigen schuld van individuele gelaedeerden, en haar overwegingen over de reikwijdte van een eventuele schadebeperkingsplicht. De conclusies zijn nergens echt revolutionair, maar voor een dissertatie is dat geen *must*. In het Europees recht geldt het thema 'doorwerking' sowieso als een klassieker, waar al bijzonder veel over is geschreven en nagedacht. In de inleiding van haar proefschrift stelt de auteur zich ook bewust bescheiden op, en die instelling valt eveneens te prijzen. Uiteindelijk doet het boek precies wat het belooft, en blijkt het gekozen onderwerp op een nauwgezette, nagenoeg complete wijze ontleedt.

Resumerend: met deze mooi opgebouwde, vlot geschreven, en bij tijd en wijle verrassende dissertatie, heeft de auteur een verdienstelijke bijdrage geleverd aan de bestaande literatuur. Men kan voorwaar op minder voorbeeldige wijze promoveren...

Drie andere proefschriften die naar meer smaken:

J. Vanhamme, *Volkenrechtelijke beginselen in het Europees recht. Gelding als hogere bron van EG- en EU-recht, inroepbaarheid en afdwinging in rechte*, Groningen: Europa Law Publishing 2001, XX+435 p.

(Dissertatie Leuven)

Een schitterend voorbeeld van een geïntegreerde benadering binnen één en dezelfde discipline: de auteur beziet het Europese recht vanuit een volkenrechtelijke bril, en werpt een Europeesrechtelijke blik op het volkenrecht. Stevig ingebed in rechtspraak en literatuur, bevat tegelijkertijd een groot aantal gedurfde stellingen met betrekking tot de positie van het internationale recht binnen de Europese rechtsorde, en vice versa.

A. Tzanakopoulos, *Disobeying the Security Council – Countermeasures against Wrongful Sanctions*, Oxford: Oxford University Press 2011, XXXII+243 p.

(Dissertatie Oxford)

Compacte analyse (nog geen driehonderd pagina's) van buitengewoon complexe internationaalrechtelijke materie. De auteur zet zijn tanden in vrijwel elke kwestie die hij aansnijdt, en laat niet meer los totdat die tot op het bot is afgekloven. Grote belesenheid, fenomenale diepgang, diverse originele vergezichten. *Oxbridge scholarship at its finest.*

B.H. Stolte jr., *Henrik Brenkman (1681-1736) – Jurist and Classicist. A Chapter from the History of Roman Law as Part of the Classical Tradition*, Groningen: Boekhuis 1981, VIII+144 p.

(Dissertatie Universiteit Utrecht)

Een van de kortste proefschriften die ik ken (94 pagina's exclusief bijlagen) – zo kan het kennelijk ook. Nochtans (naar verluidt) een bijzonder belangwekkende rechtshistorische studie. Uiterst leesbaar, ook voor de leek.

'Voorbeeldige' proefschriften

Index van alle genoemde proefschriften, alfabetisch gerangschikt op auteur

H. Battjes, <i>European Asylum Law and International Law</i> , Leiden: Nijhoff 2006	27
H. van den Broek, <i>Cross-Border Mergers within the EU. Proposals to Remove the Remaining Tax Obstacles</i> , Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2012	37
E.R. Brouwer, <i>Digital Borders and Real Rights. Effective remedies for third-country nationals in the Schengen Information System</i> , Leiden: Nijhoff 2008	25
A.C. Buyse, <i>Post-Conflict Housing Restitution. The European human rights perspective, with a case study on Bosnia and Herzegovina</i> , Antwerpen: Intersentia 2008	15
N. Doornbos, <i>Op verhaal komen. Institutionele communicatie in de asielpcedure</i> , Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006	29
W.J.M. van Eysinga, <i>Proeve eener inleiding tot het Nederlandsch tractatenrecht</i> , 's-Gravenhage: Mouton 1906	12
L. Groefsema, <i>Bevoegd beschikken over andermans recht</i> , Deventer: Kluwer 1993	10
F.T. Groenewegen, <i>Wetsinterpretatie en rechtsvorming. Een rechtstheoretisch onderzoek naar wetsinterpretatie en rechtsvorming door de rechter in het bestuursrecht en het privaatrecht</i> , Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006	12
N.C.G. Gubbels, <i>Samenlevingsverbanden in de inkomstenbelasting en de schenk- en erfbelasting</i> , Deventer: Kluwer 2011	40
J.J. van Hees, <i>Leasing</i> , Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1997	34
E. Heijs, <i>Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992</i> , Amsterdam: Het Spinhuis 1995	21
M. Hesselink, <i>De redelijkheid en billijkheid in het Europese Privaatrecht</i> , Deventer: Kluwer 1999	48

M.J. Hoogeveen, <i>Kwaliteit van de fiscale bedrijfsopvolging</i> , Deventer: Kluwer 2011	40
J.H. van Kreveld, <i>Beleidsregels in het recht</i> , Deventer: Kluwer 1983	45
A.J. van der Lely, <i>Levering van roerende zaken door middel van een zakenrechtelijk waardepapier</i> , Deventer: Kluwer 1996	10
D. Martin, <i>Egalité et non-discrimination dans la jurisprudence communautaire. Étude critique à la lumière d'une approche compariste</i> , Bruxelles: Bruylant 2006	27
J.B. Mus, <i>Verdragsconflicten voor de Nederlandse rechter</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996	11
A. Naudé Fourie, <i>The World Bank Inspection Panel and quasi-judicial oversight</i> , Utrecht: Eleven Publishing 2009	19
F.J. van Ommeren, <i>De verplichting verankerd. De reikwijdte van het legaliteitsbeginsel en het materiële wetsbegrip</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996	46
M.R.T. Pauwels, <i>Terugwerkende kracht van belastingwetgeving: gewikt en gewogen. Een rechtstheoretisch en positiefrechtelijk onderzoek naar een methode voor vorming van wettelijk overgangsrecht in het belastingrecht</i> , Den Haag: Sdu 2009	40
J.M. Prinssen, <i>Doorwerking van Europees recht. De verhouding tussen directe werking, conforme interpretatie en overheidsaansprakelijkheid</i> , Deventer: Kluwer 2004	55
A.B. Ringeling, <i>Beleidsvrijheid van ambtenaren. Het spijtoptanten-probleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid</i> , Alphen aan den Rijn: Samsom 1978	30
P. van Schilfgaarde, <i>Toerekening van rechtshandelingen</i> , Deventer: Kluwer 1996	48
R.J.N. Schlössels, <i>Het specialiteitsbeginsel. Over de structuur van overheidsbevoegdheden, wetmatigheid van bestuur en beleidsvrijheid</i> , Den Haag: Sdu 1998	19

J.G.C. Schokkenbroek, <i>Toetsing aan de vrijheidsrechten van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens. Een onderzoek naar de toetsing aan de beperkingsclausules bij de Europese vrijheidsrechten in de Europese en de Nederlandse rechtspraak</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996	18
P. Scholten, <i>Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad</i> , Amsterdam: Scheltema en Holkema 1899	47
K.M. Schönfeld, <i>Montesquieu en la bouche de la loi</i> , Leiden: New Rhine Publishers 1979	12
B.J. Schueler, <i>Vernietigen en opnieuw voorzien. Over het vernietigen van besluiten en beslechten van geschillen</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1994	46
R.J.B. Schutgens, <i>Onrechtmatige wetgeving</i> , Deventer: Kluwer 2009	48
C.H. Sieburgh, <i>Toerekening van een onrechtmatige daad</i> , Groningen 2000	34
J.J.J. Sillen, <i>Rechtsgevolgen van toetsing van wetgeving. Een vergelijkend onderzoek naar het Amerikaanse, Duitse en Nederlandse recht</i> , Deventer: Kluwer 2010	49
J.B. Spath, <i>Zaaksvervanging</i> , Deventer: Kluwer 2010	33
B.H. Stolte jr., <i>Henrik Brenkman (1681-1736) – Jurist and Classicist. A Chapter from the History of Roman Law of the Classical Tradition</i> , Groningen: Boekhuis 1981	57
T.H.D. Struycken, <i>De numerus clausus in het goederenrecht</i> , Deventer: Kluwer 2007	9
J.M.H.F. Teunissen, <i>Het burgerlijk kled van de staat. Beschouwingen over de tweewegenleer</i> , Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996	41
A. Tzanakopoulos, <i>Disobeying the Security Council. Countermeasures against Wrongful Sanctions</i> , Oxford: Oxford University Press 2011	57
J. Vanhamme, <i>Volkenrechtelijke beginselen in het Europees recht. Gelding als hogere bron van EG- en EU-recht, inroepbaarheid en afdwinging in rechte</i> , Groningen: Europa Law Publishing 2001	57

M.A. Wiering, <i>Controleurs in context. Handhaving van mestwetgeving in Nederland en Vlaanderen</i> , Lelystad: Koninklijke Vermande 1999	31
M. de Wilde, <i>Verwantschap in extremen. Politieke theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt</i> , Amsterdam 2008	35